

Г. А. Могильницька

ТАКЕ ПРОСТЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

*Навчальний посібник із синтаксису складного речення
для шкіл і класів з поглибленим вивченням української
мови, студентів педагогічних коледжів та учителів
середніх навчальних закладів*

Видання друге
виправлене і доповнене

Одеса
2016

УДК 81'367.332

ББК 81.2

М74

Могильницька Галина Анатоліївна

М74 Таке просте складне речення. *Навчальний посібник із синтаксису складного речення для шкіл і класів з поглибленим вивченням української мови, студентів педагогічних коледжів та учителів середніх навчальних закладів.* – Одеса: Акваторія, 2016. – 176 с.

ISBN 978-966-389-401-9

У навчальному посібнику в доступній і цікавій формі безпосереднього спілкування висвітлено найскладніші та найменш окреслені в існуючих навчальних виданнях проблеми синтаксису простого речення. Його зміст зорієнтований на розвиток мисленнєвої діяльності, оволодіння мовними навичками. Побудований він за принципом наступності й пропедевтики знань, що сприятиме розумінню мови як стрункої, логічно обґрунтованої системи, а вміння автора створити проблемну ситуацію довкола мовного явища забезпечує стійкий інтерес до викладеного матеріалу.

Видання адресоване вчителям та учням загальноосвітніх шкіл і педагогічних коледжів. Корисним буде усім, хто зацікавлений у мовному саморозвитку.

Рецензенти:

кандидат філологічних наук, доцент Одеського південно-українського університету ім. К. Д. Ушинського *В. І. Сподарець*;

заслужений учитель України, учитель української мови та літератури гімназії № 2 м. Одеси *Н. Г. Ткаченко*;

учитель-методист, учитель української мови та літератури ЗОШ № 17 м. Одеси *Н. М. Юракова*;

учитель-методист, учитель української мови та літератури ЗОШ №103 м. Одеси *Н. Д. Гасанова*

ISBN 978-966-389-401-9

© Могильницька Г. А., 2016

Дорогий друже!

Почну з тобою розмову з такого, зовсім не лінгвістичного питання: як ти думаєш, чому в Україні — одній із самих мирних республік колишнього СРСР, в якій навіть на час його розвалу не було жодних міжнаціональних конфліктів, — раптом на 24-му році незалежності спалахнула війна?

Ти, напевне, скажеш: «Бо сусідня країна-агресор, прагнучи відновити імперію, порушила наш кордон: прислала танки, ракети, військові формування...»

Усе це так. Але подумаймо, чи посмів би агресор зневажити всі підписані ним договори, і всі норми міжнародного права, якби знав, що тут, в Україні не знайдеться тих, хто за гроші чи за «красиві» обіцянки здатен буде зрадити свій народ, свою рідну землю?

Згадаймо, скільки наших співвітчизників у Криму, в Донецьку чи Луганську йшло на сепаратистські «референдуми», бігало по вулицях із російськими «триколорами»?

...Добігались... до розрухи, до голоду, до загибелі рідних і близьких...

Бо ніколи не буває добра тим, хто не вміє любити землю, на якій живе і яка його хлібом годує, як не буває добра тим, хто зневажає і кривдить матір свою.

Та чи можна повною мірою винуватити всіх тих, хто вимахував чужими прапорами й галасував на антиукраїнських мітингах, у їхньому і нашому горі?

Ти, мабуть, будеш здивований, почувши мою відповідь: «Ні!»

Але подумай: а що вони знають про Україну? Хто й коли учив їх любити її? Хто й коли розповідав про її прадавню мову, чи не найбагатшу серед світових мов; про прадавню культуру нашого народу, що увібрала в себе елементи скіфської, античної й навіть шумерської та трипільської

культури? Про її історію, в якій вписано й битви з готами, з печенігами, половцями, татаро-монголами, з тевтонськими рицарями та іншими нападниками на наш край?

Натомість, їх 400 років учили, що «украинская мова — это деревенская речь, испорченный русский язык», що від усіх ворогів Україну спасала «великая Россия»; що культуру нам теж дала Росія, а всі наші національні герої — це «зрадники», «запроданці» й «вороги народу».

Чи можна любити таку «недолугу» країну? Чи можна гордитись причетністю до такого «невдатного» народу?! Тим більше, що «за парканом» «великий сусід» живе, в брати кривні набивається, разом жити кличе, «как встарь», «как искони было». І хто там тепер уже розбере, як воно було «искони» і «встарь»? В школах теж про «братство» усіх учили. Правда, за «братськими» підручниками... А в них не розповідалось, як «брати» кілька разів Київ доценту спалювали та татарів на нашу землю насилали... Тільки про те, як «рятували» нас «недолугих», та «дарували» нам, як не мову, то культуру.

То чи ж давно, що дехто, похватавши «братські» прапори, й на референдум побіг Батьківщини іншої шукати. Хто ж знав, що «брат» по твоїй хаті й по твоїх дітях із «Градів» почне стріляти, танки пошле на твою землю, найманців наведе дітей твоїх убивати...

Від незнання все... Від незнання історії, літератури, культури української. Від незнання мови, від зневаги до неї й до народу — її творця.

А це — саме ті знання, які допомагають людині пізнати свій народ, свою Вітчизну, відчутти себе її громадянином, її сином чи донькою. Це ті знання, що допомагають кожному громадянину Держави відчувати себе гордим членом світової спільноти, рівним серед рівних, великим серед великих.

Я хочу, щоб ти був таким! А оскільки за фахом я філолог, то й запрошую тебе до вивчення мови: нашої, дер-

жавної, української — багатой і повнозвучної, як наші неозорі хлібні поля з передзвоном колосся під вітром і піснею жайворонка в безмежному небі.

Запропонований до вивчення розділ «Складні речення», вважається досить складним для засвоєння.

Він, і справді, складний, якщо забути все, що вивчалось раніше. Але ж ми з тобою — не забули! А якщо й забулось що-небудь, то ця книжечка вмить нагадає тобі все, що потрібно, і ти сам переконаєшся, яке воно просте — оце складне речення!

Отож, за роботу!

А що вона буде для тебе цікавою і зовсім не важкою, — це я тобі обіцяю.

Автор

Умовні позначення членів речення

- — підмет (Хто? Що?)
- ===== — присудок (Що робить підмет? Що з ним робиться? Хто він? (Що воно?) Який він (вона, воно)?
- ~~~~~ — означення (Який? Чий? Котрий?)
- — додаток (усі запитання непрямих відмінків)
- - - - - — обставина (Де? Звідки? Коли? З яких пір? До яких пір? Як? (Яким способом?), В якій мірі? (Наскільки?) Чому? (З якої причини?) Навіщо? (З якою метою?) При якій умові? Всупереч чому?)

Умовні позначення та схеми складних речень

- [] — головна частина складного речення в лінійній схемі.
- () — підрядна частина складного речення в лінійній схемі.
- — головна частина складного речення в графічній схемі.
- — підрядна частина складного речення в графічній схемі.

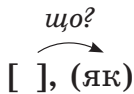
— напрям стрілок показує, від якої частини складного речення ставиться запитання до підрядної (якої саме!) в лінійних та графічних схемах.

Наприклад: *Ти почуєш, як дзвонить пшениця в блакить* (Д. Павличко)

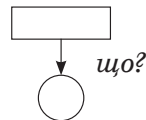
Ти почуєш... — головна частина
(почуєш ЩО?) ... *як дзвонить пшениця в блакить*
— підрядна частина.

Отже, схеми матимуть такий вигляд:

Лінійна

Графічна

Слід пам'ятати, що при однорідних підрядних частинах (тих, що відносяться до одного й того ж слова в головному реченні й відповідають на одне й те ж запитання) стрілки повинні виходити з однієї точки. Якщо підрядні частини не однорідні — з різних.

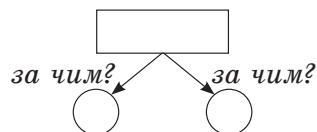
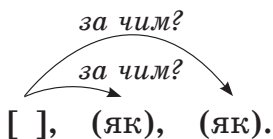
Наприклад: *Я спостерігаю, як вітер гонить хмарки, як вони... щомиті міняють форму* (М. Трублаїні)

Головна частина: *Я спостерігаю* (за чим?)

Підрядні частини: *як вітер гонить хмарки, як вони... міняють форму.*

Обидві підрядні частини відносяться до слова *спостерігаю* й відповідають на запитання *За чим?*

Отже, вони є однорідними, тому в схемах це має бути відображене так:

Інший приклад:

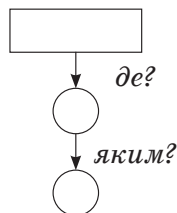
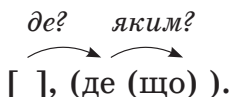
Я виріс там, де яблуневим садом, що літні ночі залива духмянню, ступає тихо Спас золотобровий.

Головна частина: *Я виріс там...*

Виріс там (де?), де яблуневим садом ступає тихо Спас золотобровий.

Садом (яким?), що літні ночі залива духмянню...

В цьому реченні підрядні частини відносяться до різних слів і відповідають на різні запитання. Отже, вони не є однорідними. Значить, і стрілки до них у схемі мають виходити з різних точок.

Очевидно, ви зауважили, що в лінійній схемі слова, з допомогою яких підрядні частини речення приєднуються до головної (як, де), стоять в середині круглих дужок. Іноді, проте, їх треба виносити поза дужки.

Це залежить від того, є ці слова членами речення чи ні. Про це я вам детально розповім у параграфі «Слова, що вживаються для зв'язку частин складного речення».

А зараз приступаймо до вивчення складних речень, які, як ви самі переконаєтесь, насправді зовсім-зовсім «простенькі», й вивчити їх зовсім не складно.

§1. Складні речення

Очевидно, всі ми пам'ятаємо, що таке речення.

Речення — це слово або група слів, пов'язаних між собою граматично та інтонаційно, що виражають закінчену думку.

Організуючим центром речення, в якому ця думка сконцентрована, є **граматична основа речення**, що складається здебільшого, із 2-х головних членів:

1. **Підмета** — головного члена речення, який називає, про що або про кого говориться в реченні (Весна. Цвітуть сади.) і відповідає на запитання називного відмінка — **Хто? Що?**
2. **Присудка** — головного члена речення, який називає дію, стан, ознаку, властивість предмета, особи чи явища, названого підметом, тобто вказує, **що робить підмет, що з ним робиться, який він, хто він такий чи що воно таке**. (Розвеснилося (що зробилося?) Цвітуть (що роблять?) сади. Цвіт (який?) рожевий і білий. Весна — це (що таке?) юність природи).

Перші речення наших прикладів Весна. та Розвеснилося. нагадали нам, що граматична основа може бути не тільки двочленною, а й одночленною, тобто може складатися лише з одного головного члена речення, співвідносного з підметом (Весна.) або з присудком (Розвеснилося.). **Речення, в яких до складу граматичної основи входить лише один головний член, називаються односкладними.**

Але ж ми щораз зустрічаємось із реченнями, в яких іде мова не про один предмет, особу чи явище, а одразу про кілька!

Ось визначте, про що говориться в наведеному нижче реченні, де його граматична основа?

Прийшла весна, зацвів садок,
і дощик золотистий
розвішує поміж квіток
намистечко іскристе.

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Складні речення — це ті, що мають дві або більше граматичних основ. (*І ранок був неначе перемитий, і день спинався в ранку на плечі... Щоб сади шуміли, щоб земля цвіла, я на агронома вчитися пішла.)*

Правильно, тут аж три граматичні основи, бо говориться в реченні про три «дійові особи» (три «діячі» або суб'єкти): весну, яка прийшла, садок, що зацвів, та дощик, що розвішує свої крапельки, як намистечко між квіточок.

А речення, які мають дві або більше двох граматичних основ називаються складними.

Кожна з граматичних основ складного речення може об'єднувати докіль себе «свої»

другорядні члени, а може й не мати їх, як перша та друга частини нашого прикладу: Прийшла весна, зацвів садок...

Третя його частина складається із граматичної основи та другорядних членів, підпорядкованих підмету та присудку:

Група підмета

дощик
дощик (який?) золотистий

Група присудка

розвішує
розвішує (де?) поміж квіток
розвішує (що?) намистечко
намистечко (яке?) іскристе

Уміти розібратись, які другорядні члени якій граматичній основі підпорядковуються, дуже важливо, бо інакше неможливо встановити межі між частинами складного речення, а отже, й правильно поставити розділові знаки.

За наявністю чи відсутністю другорядних членів частини складного речення подібні до простих поширених та непоширених речень. Як і прості речення, частини складного можуть бути повними й неповними: Сонечко з неба всміхається Ясочці, а Ясочка — сонечку. (в другій частині пропущено присудок, зрозумілий із першої частини речення).

Понад те — в деяких складних реченнях взагалі можна між їх частинами ставити крапку, і від того нічого, на перший погляд, не зміниться. Тому дуже часто, замість виразу «**частини складного речення**» можна зустріти вираз «**прості речення, що входять до складного**».

Нумо, самі спробуймо проаналізувати ряд прикладів та зробити висновок, котрий із наведених мною виразів є більш точним.

Порівняймо два варіанти нашого речення про весну, садок і дощик.

I варіант

Прийшла весна, зацвів садок,
І дощик золотистий
Розвішує поміж квіток
Намистечко іскристе

II варіант

Прийшла весна. Зацвів садок.
І дощик золотистий
Розвішує поміж квіток
Намистечко іскристе

Напевне, кожен відчув, що в II варіанті втрачено те відчуття стрімкості, «навальності» подій, про які йде мова: все це зробилося швидко, раптово — ми й зоглянутися не встигли, а вже не тільки садок зацвів, а й весняний дощик «похазяювати» в ньому, прикрасити його своїми іскристими крапинками встиг!

У другому варіанті ця стрімкість зникає: Прийшла весна. (Може, три дні, а може, й місяць тому...). Ще через якийсь час зацвів садок... А зараз уже й дощик пішов. Словами — все те саме сказано. А сприймається зовсім по-різному.

Особливо виразно видно невідповідність частин складного речення простим реченням, що, як ми пам'ятаємо, **виражають закінчену** (чи хоча б відносно закінчену) думку, в реченнях з нерівноправними частинами: де можна поставити запитання від однієї частини до іншої.

Наприклад: *Як у хаті роздори, то не допоможуть і золота гори* (золота гори не допоможуть (при якій умові?) — як у хаті (є, існують) роздори).

Спробуймо від'єднати одне речення від іншого. Чи хоч одне із них, окремо взяте, зможе виконувати роль повноцінного простого речення? Ясно, що ні!

Як у хаті роздори — це взагалі не речення, бо навіть відносно закінченої думки не виражає.

Частина не допоможуть і золота гори — також не дає уявлення про зміст сказаного: кому не допоможуть? Чому не допоможуть? — нічого не зрозуміло!

Тому, розглядаючи складне речення, правильніше говорити не про прості речення, з яких воно складається, а про його частини, кожна з яких може бути співвідносна з двоскладним чи односкладним, поширеним чи непоширеним, повним чи неповним простим реченням.

У нашому прикладі перша частина складного речення є співвідносна з двоскладним (бо присудок є підрозумівається), поширеним (бо є обставина в хаті), неповним (бо присудок є пропущено) реченням.

Друга частина **співвідносна** з двоскладним, непоширеним, повним реченням.

§2. Типи і різновиди складних речень

Уважно розгляньте таблицю № 1 (стор. 14), пам'ятаючи, що в будь-якій таблиці розгалуження стрілочок від верхнього прямокутника до ряду нижніх вказує, що поняття, зазначене у верхньому прямокутнику ділиться на стільки складових, скільки стрілочок від нього відходить. Якщо від прямокутника не відходить жодної стрілочки, то це означає, що поняття, зазначене у ньому, жодних підвидів (чи підпонять) не має.

Отже, при першому розгляді таблиці уясніть для себе:

1. Скільки типів речень і яких саме входить до поняття складне речення. (2 типи: **сполучникові й безсполучникові**). Від прямокутника «Безсполучникові» жодної стрілки вниз не йде. Отже, на жодні підтипи безсполучникові речення не діляться. Сполучникові ж бувають **складносурядні й складнопідрядні**.

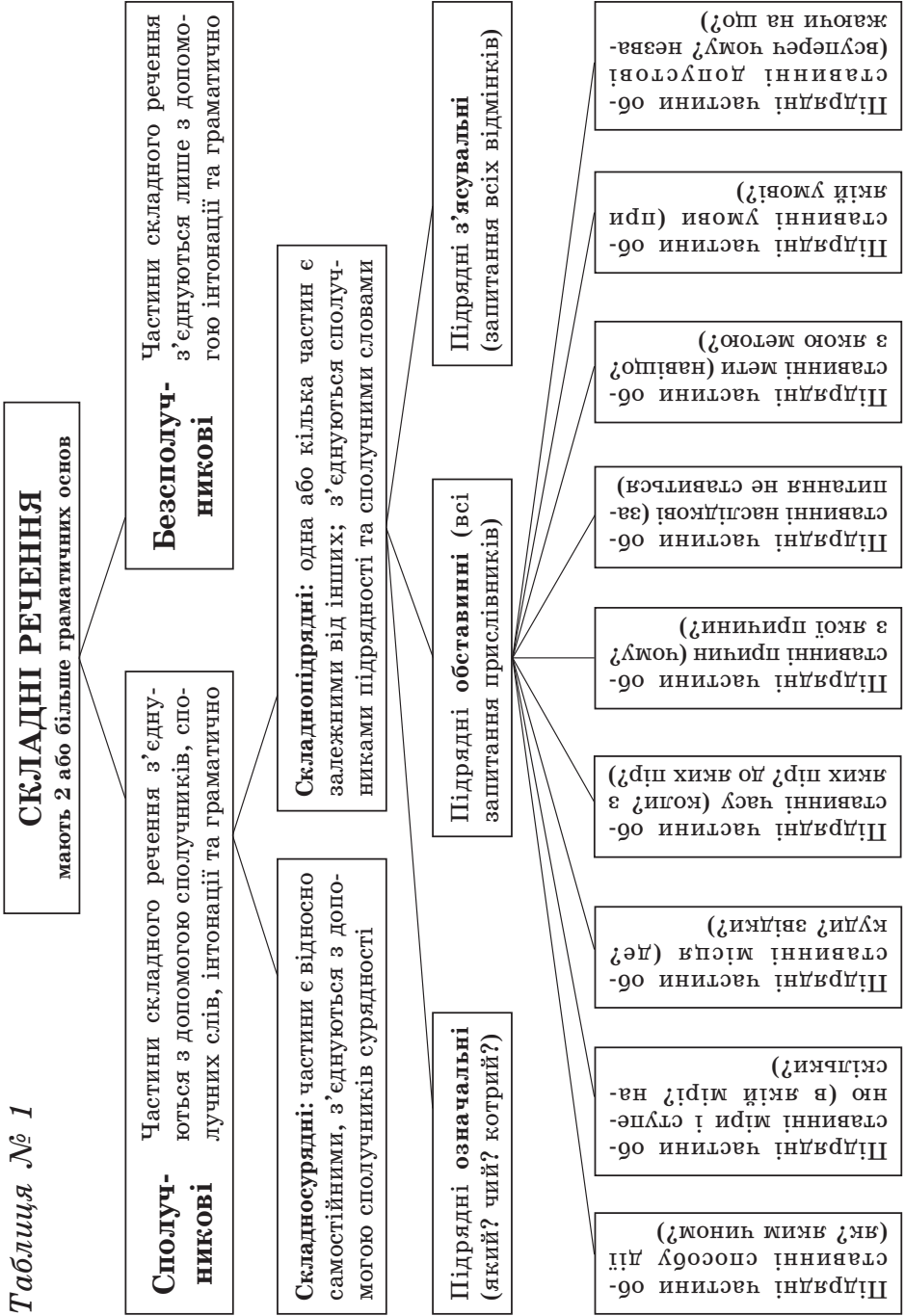
2. Складнопідрядні, в свою чергу, діляться на 3 види: складнопідрядні з підрядними **означальними** частинами, з підрядними **з'ясувальними** та підрядними **обставинними**. А ось обставинні — ті діляться аж на 9 підвидів!

Отже, за першим разом прочитайте лише те, що в прямокутниках виділено жирним шрифтом. Але увесь час подумки формуйте зв'язний текст: «**Складні речення** бувають **сполучникові та безсполучникові**. Сполучникові поділяються на...» і так далі.

Виконайте завдання № 1. Звірте свої знання з відповідями, поданими в розділі «Відповіді до запропонованих завдань».

Якщо на ряд питань Ви не зуміли відповісти чи відповіли неправильно, ще раз зверніться до таблиці № 1.

Таблиця № 1

§3. Зв'язки між частинами складного речення

Складносурядні та складнопідрядні речення

Частини складного речення можуть поєднуватися з допомогою сполучників та інтонації (такий зв'язок називається сполучниковим) й за допомогою тільки інтонації, без сполучників (безсполучниковий зв'язок).

Зв'язок між частинами сполучникових складних речень може бути **сурядним** або **підрядним**.

Ці типи зв'язку ви добре знаєте, хоч, може, й не вживали цих термінів.

Сурядний — це такий зв'язок, при якому частини (компоненти) складного речення, хоч і пов'язані між собою, але не залежні одна від іншої: *запитання між ними поставити не можна*.

Підрядний — це зв'язок, при якому одна (*залежна*) частина підпорядковується іншій (*головній*). Вираженням підрядності є запитання, яке ставиться від головного компонента до залежного.

ЗАПАМ'ЯТАЙ
слово та вживай
його в мовленні

Компонент — складова частина якогось поняття: частини речення, слова в словосполученні тощо.

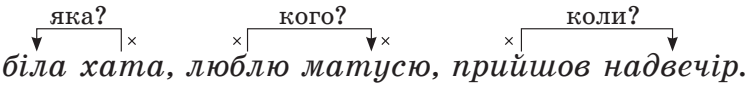
1. Складнопідрядні речення

А тепер згадуйте: де ви зустрічалися з цим типом зв'язку?

Правильно! Це схеми словосполучень. В одному з них головне слово (головний компонент словосполучення, головна його частина ⊗) стоїть на першому місці, а залежна ○ — на другому. В другому із схематично зображених словосполучень — навпаки: залежне слово — на першому місці, а головне — на другому.

У словосполученні — між словами може існувати тільки залежний (підрядний) зв'язок, між ними завжди можна поставити запитання:

А тепер погляньмо на таке речення: *Між тисячі шляхів ти не згуби стежину, яка до краю рідного веде.*

Речення складається із двох частин:

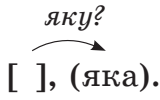
1-ша: *Між тисячі шляхів ти не згуби стежини...*

2-га: *...яка до краю рідного веде.*

Чи можна між цими частинами речення поставити запитання? Яке запитання? Від якого слова, якого речення ви б його поставили?

Правильно! Від слова стежини в першій частині речення ставимо запитання **якої?**

Стежини (якої?), яка до краю рідного веде. То яка частина цього речення є головною? Ясно, що та, від якої ставиться запитання! Не забули ще, як у схемах зображуються головні й підрядні частини речень? (Як забули, то мерщій загляньте в «Умовні позначення» на стор. 6). Складаємо схему:

Все точнісінько так, як у словосполученні, тільки там запитання ставилось між словами, а тут між частинами складного речення, кожна з яких групується довкіл своєї граматичної основи.

Я довго спостерігав (за чим?), як ластівки ліпили гніздечко.

Вечорами маленький Толик все допитувався (про що?), чи є там, за морем, у сонечка хатка.

Фортеця (яка?), яка височіла над морем, зберігала безліч таємниць.

Ми повернулися з походу (коли?), коли сонце вже сховалось за обрій.

Отже, ми усвідомили, що складнопідрядні речення — це такі, що складаються із нерівноправних компонентів (частин речення), між якими, як і між словами в словосполученні, ставиться запитання від головної частини речення — до залежної (підрядної).

А чи можна поставити запитання між словами: Іванко й Михайлик; матусю й татка; поспішав, але не встиг?

Ці слова словосполучень не утворюють, бо вони не залежні одне від одного — між ними існує **сурядний зв'язок**. Якщо їх увести в речення, то вони будуть **однорідними членами**: Іванко й Михайлик їдуть на Всеукраїнську олімпіаду (однорідні підмети). Я люблю матусю й татка (однорідні додатки). Він дуже поспішав, але не встиг до початку сеансу (однорідні присудки)...

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Складні речення, в яких одна чи кілька частин залежить від іншої — є складнопідрядними. Частини складнопідрядного речення приєднуються сполучниками підрядності або **сполучними словами**.

Між частинами складнопідрядного речення ставиться кома.

2. Складносурядні речення

Складні речення, частини яких пов'язані сурядним зв'язком, подібні до однорідних членів: вони пов'язуються між собою тими ж сполучниками і виражають ті ж відношення:

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Складні речення, що складаються з двох чи кількох відносно самостійних частин, поєднаних сполучниками сурядності, — є складносурядними реченнями.

Зненацька насунулися хмари (і) гримнув грім (одночасність дії).

Сонечко засяяло, (але) дощ не вщухав (протиставлення).

Увесь березень (то) сніг мете, (то) дощі ллуть (чергування дії, роздільна дія).

Як і частини складнопідрядних речень, частини складносурядних речень відокремлюються одна від одної

розділовими знаками, найчастіше — комою, яка ставиться (на відміну від однорідних членів речення) не тільки між повторюваними сполучниками (і (й, та в значінні і), чи, або), але й перед одиничними. Наприклад: *А при хаті картопля цвіла, спинався на тин горох, (і) жила в хаті тітка, добра, як Бог.*

Коли-не-коли долетить крик пугача з діброви, (чи) іноді якась жаба закумкає на долині спросоння.

Між частинами складносурядного речення кома не ставиться в трьох випадках:

1. Якщо складнопідрядне речення є окличним: *Нехай квітне Україна і славиться її народ!*

2. Якщо складносурядне речення є питальним. *Про що співають солов'ї й шепочуться у небі зорі?*

3. Розділовий знак не ставиться також між частинами складнопідрядного речення, які мають спільний другорядний член, або якщо частки лиш тільки, навіть ще

відносяться до кожної з частин речення. Вже червоніють помідори і ходить осінь по траві (М. Рильський)

Окрім коми, між частинами складносурядного речення можуть стояти й інші знаки

Крапка з комою, як правило, ставиться тоді, коли якась із частин складносурядного речення містить ряд «власних» ком.

Наприклад: Моя рідна українська земля, оперезана блакитними стрічками рік, розцяцькована різнобарв'ям колось, зел і квітів, озвучена зеленим шумом лісів, пташиним співом і розкотистим гомоном чорноморських хвиль, справіку викликала захоплення мандрівників-чужоземців; і я не можу зрозуміти українця, байдужого до цієї величної і дивної краси (З учнівського твору).

Також крапка з комою може ставитись при зображенні подій чи явищ, віддалених у просторі або часі: Серпень зорі з небес пострушував, дням осіннім встеливши шлях; змолотили жита й пшеницю; і святий Ілля колісницю прокотив в небесах.

Завдяки крапці з комою часто створюється ефект задумливого споглядання картин природи, уривчастих споминів тощо.

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Між частинами складносурядного речення розділовий знак не ставиться, **якщо це речення є питальним чи окличним**, а також у тих випадках, коли в головній частині речення є другорядний член, який стосується усіх підрядних частин: Скоро зійде озимина і її зелені долоньки ловитимуть перший сніг (обставина скоро відноситься і до озимини, що зійде, і до долоньок, що ловитимуть — і те, й інше буде **скоро**)

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Крапка з комою та тире в **безсполучникових** реченнях ставляться **за тих самих умов, що й у складносурядних!**

Тире в складносурядних реченнях ставиться тоді, коли автор хоче відтворити **різку зміну** подій чи **несподіваний** або **миттєвий наслідок певної дії**: *У дуплиську з переляку ухне пугач невпаад — і покотиться над бором кволим стогоном луна... Свиснула стріла Аполонова — і, в камінь закута, завмерла старша донька Ніоби.*

ЗАПАМ'ЯТАЙ

слово та вживай його в мовленні

Критерій — ознака, за якою встановлюється справжність предмета чи явища. Мірило відповідності чогось певній установленій нормі.

Отже, ви усвідомили, що критерієм поділу сполучникових речень на складнопідрядні та складносурядні служить залежність однієї частини речення від іншої в одному випадку (складнопідрядні речення) та відносна самостійність частин речення — у другому (складносурядні речення). Між частинами складнопідрядного речення, подібно, як між словами в словосполученні, можна поставити запитання від головної частини речення до залежної:

[], ().

Між частинами складносурядного речення, подібно, як між однорідними членами, запитання поставити не можна.

[], і []; [], а [];

Існує ще один, чисто формальний спосіб розрізнення складносурядних та складнопідрядних речень. Якщо ви добре пам'ятаєте сполучники сурядності й бачите, що частини складного речення поєднані одним із них, то сміло можете твердити, що це складносурядне речення. Якщо ж частини складного речення поєднані будь-яким іншим словом (це можуть бути і сполучники підрядності й сполучні слова), то таке речення є складнопідрядним.

А тепер погляньте на такий запис: _____, але _____.

Чи можемо ми визначити тип речення, ніякої уяви не маючи про його зміст? Звичайно, можемо! Адже ми бачимо, що в ньому є дві граматичні основи — отже, воно складне. Частини його з'єднані сполучником сурядності **АЛЕ**. Отже, це складносурядне речення. Тепер давайте доповнимо нашу схему дужками, пам'ятаючи, що самостійні частини складного речення відображаються в схемах квадратними дужками, а залежні (підрядні) — круглими. Завершена схема матиме такий вигляд: [— —], але [— —].

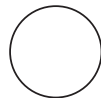
Ще один приклад речення, про зміст якого ми не здогадуємось:

_____, який _____.

Подумайте, або подивіться в таблиці № 2 (стор. 22), чи є серед сполучників сурядності слово **ЯКИЙ**? Немає. Отже, це речення не може бути складносурядним. Не може воно бути й безсполучниковим, бо там частини речення взагалі з'єднуються без сполучників і сполучних слів. Значить, це складнопідрядне речення. Перша частина в ньому є головною, а друга, приєднана словом **ЯКИЙ**, — підрядною. Оскільки слово **ЯКИЙ**

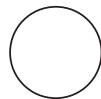
УВАГА!

Не забувайте, що сполучники сурядності можуть пов'язувати й однорідні члени в простих реченнях. Тому обов'язково дивіться на кількість граматичних основ!

УВАГА!

На відміну від сполучників, які не бувають членами речення, сполучні слова завжди є членами речення.

Таблиця № 2

Слова, що вживаються для зв'язку частин складного речення

Сполучники сурядності: єднальні: і(й), та(і), також; протиставні: а, але, та(але), зате, проте, однак (одначе); розділові: або, то, чи, хоч.

Вживаються для зв'язку частин **складносурядного** речення

Сполучники підрядності: причинні: бо, тому що; мети: щоб, аби (щоб); умовні: як, якщщо, коли; порівняльні: як, наче, неначе.

Вживаються для зв'язку частин **складнопідрядного** речення

Сполучні слова:

1. **Відносні займенники:** хто, що; **язий, чий; котрий, скільки** — у всіх родах, числах та відмінках: кого, чого, кому, чому і т. Д.; **якого, якої, яких; чийого, чиєї, чіїх і т. Д.;** **котрого, котрої, котрих, скількох, скільком і т. Д.**

2. **Прислівники:** де, коли, куди, звідки, якнаскільки, навіщо, чому.

Вживаються для зв'язку частин **складнопідрядного** речення.

УВАГА!

Сполучні слова, на відміну від сполучників, завжди є членами речення

є не сполучником, а займенником у називному відмінку, то воно є членом речення (підметом!), тому поза дужкою ми його залишати не можемо, як ми це зробили зі сполучником АЛЕ в першому випадку. Завершуємо схему:

[____ _], (який ____).

Виконайте завдання № 2, користуючись в разі потреби таблицею № 2.

Звіртеся з відповідями. При наявності помилок ще раз перечитайте подане вище пояснення.

Виконайте завдання № 2-а, 2-б. В разі потреби звертайтеся до таблиць №1, 2.

§4. СЛОВА, що вживаються для зв'язку частин складного речення

Ми вже знайомилися з таблицею № 2 й навіть використовували її при виконанні завдань 2, 2-а, 2-б, визначаючи складносурядні та складнопідрядні речення на основі наявних у них сполучників та сполучних слів.

Здавалось би, тут все зрозуміло, й жодних проблем виникнути не може.

1.1. Та ось тепер перед нами 2 речення:

1. *Ми добре знали, що чекає нас на цьому шляху.*

2. *Ми добре знали, що чекає нас негода на цьому шляху.*

Речення майже ідентичні. Різняться вони лише одним словом: у реченні 1 слово *негода* відсутнє.

А зараз спробуйте прочитати обидва речення вголос, простеживши, на яке слово в другій частині обох речень падає логічний наголос. (Яке слово Ви виділяєте інтонацією).

В реченні 1 логічний наголос впаде на слово **ЩО**: Ми добре знали, **ЩО** чекає нас на цьому шляху.

В реченні 2 підсиленою інтонацією буде виділене слово **НЕГОДА**, а слово **ЩО** прочитається побіжно, без наголосу: Ми добре знали, що чекає нас **НЕГОДА** на цьому шляху.

А тепер подивіться, як ці речення будуть виглядати при розборі за членами речення:

1. *Ми добре знали, ЩО чекає нас на цьому шляху.* (що — підмет)

2. *Ми добре знали, що чекає нас **НЕГОДА** на цьому шляху.* (що — не є членом речення).

Ще раз прочитайте, на що звертається Ваша увага у фігурі: □ (табл. 2). Який висновок слід зробити?

Очевидно, що в реченні 1 слово **ЩО** є сполучним словом (підмет!), а в реченні 2 — це сполучник підрядності (не є членом речення).

I.2. Розгляньмо ще одне речення зі словом **ЩО**:

У Рогволода — коней табуни, у Рогволода — витязі-сини, ЩО міцно меч тримають у походах.

В даному випадку логічний наголос на слово **ЩО** не падає, проте його можна легко замінити сполучним словом (відносним займенником) **ЯКІ**. Зміст речення від цього ніяк не зміниться: (...сини, які міцно меч тримають у походах). **ЯКІ** — це член речення, бо сполучні слова завжди є членами речення. Отже й **ЩО** в даному випадку — не сполучник, а відносний займенник. Це підмет, бо стоїть у називному відмінку.

Окрім слова **ЩО** є ще два слова, які можуть бути і сполучниками підрядності, й сполучними словами: **КОЛИ** та **ЯК**.

II.1. Слово **КОЛИ** є сполучником тільки в тих випадках, коли його без шкоди для змісту можна замінити сполучником **ЯКЩО** або **ЯКБИ**.

Наприклад:

КОЛИ хочеш, козаченьку, я піду з тобою. Тут **КОЛИ** повністю відповідає значенню умовного сполучника **ЯКЩО** (*ЯКЩО хочеш, я піду з тобою*). Він повинен сказати правду, коли він порядна людина (*Повинен сказати правду, ЯКЩО порядна людина*).

II.2. Іноді (частіше в розмовній мові та в народній творчості), слово **КОЛИ** з частинкою **Б** вживається замість сполучника якби — тоді воно також є сполучником: *КОЛИ Б мені не тиночки та не перелазу, ходив би я до дівчини по чотири рази.* (Нар. пісня).

(*ЯКБИ не тиночки...*). *КОЛИ Б в милого у грудях скляній дверці, відчинила б, подивилась, що в нього на серці* (Нар. пісня). (*ЯКБИ в милого... скляній дверці... то подивилась би...*).

III.3. В інших випадках слово **КОЛИ** є сполучним словом — прислівником, що вказує, здебільшого, на час дії;

хоч і не називає його конкретно, і, як і будь-який прислівник, у реченні є обставиною.

Ми чекали (чого?), КОЛИ прибудуть литовські школярі.

Ми знали (що?), КОЛИ прибуде потяг із Вільнюса.

Люблю ті дні (які?), КОЛИ в задумі відходить тиха осінь за гори.

КОЛИ тривоги життєвої тебе розбудить вітер злий, по віңця сили трудової у серце стомлене налий (М. Рильський).

«Налий сили (коли?), КОЛИ тебе розбудить вітер...» УВАГА! «вітер тривоги життєвої» — це вітер ЯКИЙ?, а не ЧОГО?! (вітер, збурений, піднятий, спричинений життєвою тривоєю).

III.1. Слово ЯК сполучним словом є в підрядних частинах складних речень ,які відповідають на відмінкові запитання (з'ясувальні частини складних речень) або вказують, як?, в який спосіб? Виконується дія, про яку говориться в головній частині.

Наприклад:

Хочеш, я тихенько розповім (що?), ЯК вербиця пісеньку колише в кучерявім листячку своїм.

Хай наші нащадки ніколи не знають (чого?), ЯК рвуться снаряди й палають жита.

Він жив (як?), ЯК належить жити чесній людині.

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Слово **КОЛИ** є сполучником, коли:

а) відповідає значенню сполучника **ЯКЩО**. *Нехай, кажуть, чи не ледача дитина, **КОЛИ** не зуміла себе шанувати (Т. Шевченко) — **ЯКЩО** не зуміла себе шанувати...*

б) слово **КОЛИ**, вжите з умовною часткою **Б (БИ)** відповідає значенню сполучника якби: ***КОЛИ Б** знав, де падатимеш, то настелив би соломи. — **ЯКБИ** знав..., то настелив би...*

В інших випадках **КОЛИ** є сполучним словом — обставиною часу.

III.2. УВАГА! З огляду на те, що в підрядних частинах складносурядного речення, які вказують **ЯК? В ЯКИЙ СПОСІБ?** Виконується дія головної частини речення, слово **ЯК** є сполучним словом, — викликає заперечення твердження висловлене в шкільних підручниках, що в реченнях з порівняльним змістом (в підручниках їх називають «підрядними порівняльними») слово **ЯК** завжди є сполучником. Адже порівняльна конструкція зі словом **ЯК**, якщо вона відноситься до дієслова-присудка, іншої функції, окрім як пояснювати, **ЯК?, В ЯКИЙ СПОСІБ?** виконується дія, названа цим дієсловом, — виконувати не може! Отже, думається, точно так, як і слово **КОЛИ**, слово **ЯК** є сполучником лише в тих випадках, коли воно виступає в ролі синоніма до сполучника **ЯКЩО (КОЛИ)** або **ЯК (КОЛИ)**, тобто в підрядних частинах умови: *ЯК ти схочеш (за якої умови) козаченьку, я піду з тобою. (ЯКЩО схочеш... КОЛИ схочеш...)*

ЯК посієш вчасно (за якої умови?), то й уродить рясно. (ЯКЩО посієш вчасно..., КОЛИ посієш вчасно...)

В усіх інших випадках, на думку авторки посібника, слово **ЯК** є сполучним словом.

§5. Змістові відношення між частинами складнопідрядних речень

Види підрядних частин складнопідрядних речень

Ви пам'ятаєте (див. таблицю 1), що підрядні частини речень бувають 3-х видів: підрядні означальні, підрядні з'ясувальні та підрядні обставинні. Вид підрядної частини визначається в залежності від змістових відношень між головною та підрядною частиною в складнопідрядному реченні.

Згадували ми й про те, що смислові відношення між частинами складнопідрядних речень дуже подібні (майже тотожні) тим, які ми спостерігали між головним та залежним словом у словосполученнях.

Розгляньмо таке просте речення:

Я бачив березу, зламану вітром. У ньому, окрім граматичної основи *Я бачив*, є додаток (*бачив (що?) березу*) та означення до слова *березу (яку?)*, виражене дієприкметниковим зворотом *зламану вітром*. Все — легко і просто!

А тепер спробуймо розібратись із таким реченням:
Я бачив (що?) березу (яку?), яку зламав вітер.

Що змінилося в реченні, яке за змістом абсолютно синонімічне попередньому? Побачили? Ми на запитання, поставлене від слова *березу (яку?)* відповіли не дієприкметниковим зворотом — означенням, а конструкцією, яка має окрему (власну) граматичну основу *вітер зламав*, і наше просте речення перетворилося в складне, що складається з 2-х частин. Друга частина його приєднана до першої словом **ЯКУ**. Це — знахідний відмінок відносного займенника **ЯКА**, а отже — сполучне слово — додаток. А сполучні слова приєднують тільки підрядні частини складних речень. Таким чином, конструкція, яку ми вжили замість дієприкметникового зворота — є частиною складнопідрядного речення, співвідносною з простим

двоскладним (бо є обидва головні члени). Поширеним (бо є другорядний член — додаток *березу*), повним (бо немає пропущених членів) реченням.

Запитання ми поставили від іменника *березу* — яку? Відповідь на це запитання, виражена хоч другорядним членом, а хоч підрядною частиною складного речення, розкриває **ОЗНАКУ** предмета. Отже, ця частина речення є **ОЗНАЧАЛЬНОЮ**.

Пропоную розглянути ще одне речення:

Я бачив, як вітер зламав березу.

Але тепер я буду тільки ставити запитання, а відповідати на них будете ви. Почали!

1. Скільки граматичних основ у речення?

2. Отже, це яке речення?

3. Яким словом приєднана друга частина речення до першої?

4. Які функції може виконувати слово **ЯК** у непитальних реченнях? (Чим воно може бути?). Якщо забули, загляньте на сторінку 23!

5. Чи можна його замінити в даному реченні сполучниками **ЯКЩО** чи **КОЛИ** (в значенні *якщо*)¹.

6. Якщо це сполучне слово, то яким воно є членом речення, враховуючи, що це — прислівник?

7. Сполучні слова і сполучники підрядності для чого служать у реченнях?

8. Зробіть висновок, яке це речення: складносурядне, чи складнопідрядне?

9. Якщо речення складнопідрядне, то поставте запитання від головної його частини до підрядної. Яке це запитання?

10. Який другорядний член речення відповідає на нього?

11. Визначте вид підрядної частини.

¹ Нагадую: якщо слово **як** можна замінити сполучником **якщо** або **коли**, то це — сполучник. Якщо вони цими сполучниками не замінюється, то воно є сполучним словом. Сполучні слова — члени речення!

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

1. На запитання дру-горядного члена **ОЗНАЧЕННЯ** від-повідують підрядні **ОЗНАЧАЛЬНІ** частини складних речень.
2. На запитання **ПІД-МЕТА** і **ДОДАТ-КА** відповідають **З'ЯСУВАЛЬНІ** підрядні частини складних речень.
3. На запитання **ОБ-СТАВИН** відпо-відають **ОБСТА-ВИННІ** підрядні частини складних речень.

А тепер до речення. *Я побачив березу, яку зламав вітер.* Самостійно додайте підрядну частину, в якій повідомлялося б, коли чи де *я побачив*, тобто щоб підрядна частина вказува-ла час або місце дії, названої в головній частині речення.

Не забудьте, що підряд-на частина речення повинна мати свою окрему граматичну основу.

Подумайте, де цю додану вами частину речення (підряд-ну **обставинну** часу чи місця) краще поставити: **після** голов-ної частини чи **перед** нею?

А щоб ви побачили, що створювати складнопідрядні речення зовсім легко, даю вам кілька простеньких прикладів для зразка.

1. Коли вщухла буря, я побачив берізку, яку зламав вітер (побачив берізку — коли? — коли вщухла буря, бе-різку — яку? — яку зламав вітер).

Скільки в реченні з'явилось граматичних основ? Три! То зі скількох частин складається речення? З трьох! Яка з них головна? *Я побачив берізку...* Що показує перша підрядна частина? Час, коли відбувалася дія головного речення. На час дії вказують обставини часу. Отже, це підрядна обставинна часу частина складного речення.

Про другу підрядну частину речення ми вже говорили і знаємо, що це підрядна означальна частина. Всі три ча-стини є співвідносними з простими двоскладними, поши-реними повними реченнями.

2. Де ще вранці весело маяли віттячком молоденькі деревця, я побачив березу, яку зламав вітер (я побачив (де?) — місце.

Можна й так: Там, де ще вранці весело маяли віттячком... Але в даному випадку слово там буде належати не до підрядної, а до головної частини речення: я побачив (де?) там..., а підрядна частина буде уточнювати саме цю обставину: побачив там (де саме?), де маяли віттячком деревця.

Все зрозуміли? Ось і «творіть» власні речення!

§6. Складнопідрядні речення з підрядними, означальними частинами

СЛІД ЗАПАМ'ЯТАТИ!

Підрядні означальні речення розкривають ознаку одного із членів головного речення, вираженого іменником, числівником, займенником чи субстантивованим прикметником і відповідають на питання який? чий? котрий?

Якщо підрядні частини відносяться до якогось члена головного речення, вираженого іменником, числівником (рідко), займенником чи субстантивованим прикметником, розкриваючи його ознаки, то **такі частини є підрядними означальними**. До підрядних означальних частин ставляться запитання: **який? чий? котрий?**

Наприклад:

Слово, чому ти не твердая криця, що серед бою так ясно іскриться? (Леся Українка)

(криця (яка?), що серед бою іскриться)

Полину в країну, де неньчині линуть пісні. (країну (яку?), де линуть пісні)

Намалюй мені ніч, коли падають зорі. (ніч (яку?), коли падають зорі)

Дуже часто при аналізі цього та подібних речень учні до підрядної частини ставлять запитання **коли?**

Щоб ви легко уникали подібних помилок та не плуталися у визначенні видів підрядних частин речень, слід пригадати другорядні члени речення, які **завжди є залежними словами в словосполученнях із підметом чи присудком**.

У словосполученнях із підметом, як також і з іншим іменником чи словом, вжитим замість іменника (тобто в іменникових) до залежного слова, як правил, ставляться запитання **який? чий? котрий?** (рідко — всього 4 випадки

— кого? чого? І один випадок — ким? чим?). Отже, окрім цих п'яти випадків, **другорядний член речення, залежний від іменника, в. т. ч. й підмета, є означенням.**

Від дієслова (присудка) ставлять запитання всіх відмінків, крім називного (бо слово в називному відмінку завжди є підметом), та прислівникові запитання: **де? коли? куди? звідки? як? наскільки? навіщо? чому?**

Отже, залежні від дієслів-присудків другорядні члени можуть бути або **ДОДАТКАМИ**, або **ОБСТАВИНАМИ**, але означеннями ніколи не бувають.

Точнісінько так і підрядні означальні частини речення ніколи не можуть відноситись до присудка головного речення — уточнювати чи розширювати його зміст.

Розгляньмо кілька речень, частини яких з'єднані однаковими словами та знайдемо поміж них складнопідрядні з підрядними означальними частинами:

1. *Люблю сидіти біля моря, коли воно ледь-ледь колише прозору хвилю.* (Г. Горст)

2. *Я люблю, коли в домі є діти.* (М. Рильський)

3. *Я з хвилюванням читаю твір про час, коли Україна конала в голодних муках.*

4. *Автор вирішив написати його, коли зустрівся зі свідками Голодомору.*

5. В той день, коли дозріли перші вишні, Уляна проводжала чоловіка на фронт.

Ми пам'ятаємо, що до підрядних означальних частин речень, як і до означень, запитання можна поставити тільки від підмета чи іншого іменника (або слова, вжитого в значенні іменника).

Шукаємо такі частини речень:

В реченні 1 підрядна частина вказує час дії, названої дієслівним складеним присудком: Люблю сидіти біля моря (коли?).

Головна частина другого речення вимагає запитання **що?**, яке ставиться також від присудка: *Я люблю — що?*

А от у третьому реченні від присудка головної його частини запитання вже ніяк не поставиш, бо вийде, що *я читаю... — коли? — коли Україна конала в голодних муках*. Зміст речення спотворюється! Отже, запитання слід ставити від іменника **час**: *читаю про час (який?), коли Україна конала...* — підрядна означальна частина речення.

У четвертому реченні підрядна частина знову не може бути означальною, бо запитання до неї знову ж ставиться

від присудка: *вирішив написати твір (коли?), коли зустрівся зі свідками.*

До підрядної частини п'ятого речення цілком можна було б поставити запитання від присудка: *Проводжала чоловіка на фронт (коли?), коли дозріли вишні*. Але куди тоді діти словосполучення *в той день???* Цілком очевидно, що підрядна частина цього речення, відноситься саме до іменника із вказівним займенником *той день* і відповідає **не** на запитання **коли?**, а на запитання **який?**: *Уляна проводжала чоловіка в той день (який?), коли дозріли перші вишні*.

А тепер повернімось до нашого речення. *Намалюй мені ніч, коли падають зорі!* Впевнена, що ви одразу бачите, що підрядна частина його відноситься до іменника **ніч** і відповідає на запитання **яку?**

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

До другорядного члена означення, як і до підрядної означальної частини складнопідрядного речення запитання може ставитись тільки від підмета, додатка або іменної частини іменного складеного присудка. Запитання ці — **який? чий? котрий?** (*Цуценятко (яке?), яке Ганнуся підбрала на пустирі, поволі оклигувало. Діти милувались Дніпром (яким?), що ніс вдалину свої спокійні води.*

Вона була **вчителькою (якою?)**, яку любили й поважали школярі.

Але просто заради цікавості поставмо до неї запитання від присудка — що у нас вийде?

Намалюй мені ніч (коли?), коли падають зорі. То коли «він» ту ніч має малювати? Коли падають зорі? Тобто — вночі, в темряві, навпомацки!

Щось подібне колись було на уроці, коли учень у реченні підкреслив другорядні члени ось так: В далеких краях йому часто снилась та заповітна зоря в небі.

Учні, які твердо знали, що до обставин запитання ставиться тільки від дієслова-присудка, сміялися й вигукували: «Галино Анатоліївно! Що — дядько в небі спав?! На хмарі?!»

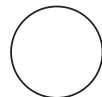
А ви тепер самі знайдіть і виправте помилку у визначенні членів речення та поясніть чому вийшло так, що «дядько спав у небі».

Це дуже важливо — знати, які члени речення і з якими можуть утворювати словосполучення, та які запитання в цих словосполученнях можуть ставитись.

Якщо ви це забули, то уважно читайте рубрику «Запам'ятай» на попередній сторінці.

УВАГА!

Підрядні означальні речення часто з'єднуються з головним з допомогою сполучних слів-обставин: де, куди, звідки, коли, як, а також займенників хто, що. Не сплутуйте ці означальні речення із підрядними обставинними чи з'ясувальними Керуйтеся питанням!

§7. Складнопідрядні речення з підрядною означальною частиною, що має порівняльний зміст

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Порівняння — слово чи вислів (речення, мовний зворот), що образно характеризує особу, предмет, явище, дію чи ознаку через зіставлення їх з іншими, більш відомими чи більш виразними: очі, мов зорі; рипить, як немащений віз; день — що маків цвіт; загриміло, мов з гори вози покотилися; дівчина — горлиця; задубів на кістку.

слово зі словом-присудком поєднуються не шляхом безпосереднього зіставлення, а з допомогою порівняльних сполучників: У неї очі ніби зорі. Ця книга для мене немов найвірніший друг, який і порадить, і втішить.

Порівняльними зворотами (тобто висловами, що утворю-

ють зі словами та виразами — порівняннями ми вже зустрічалися не раз.

Ми знаємо, що порівняльний зміст має багато прикладок (узгоджені означення, виражені іменниками), особливо тих, що походять із народно-пісенної творчості: *матінка-гарличка, очі-зорі, козаченько-соколенько.*

Порівняння також лежить в основі ряду присудків, виражених іменниками: Книги — морська глибина. Природа — наш друг.

Досить часто присудки виражаються й порівняльними зворотами: коли порівняльне

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Порівняльні сполучники: **як, що, мов, ніби, наче**, та похідні від них: мовби, мовбито, немовби, немовбито; нібито; наче; начебто, неначе, неначебто.

ються й уводяться в речення з допомогою порівняльних сполучників, можуть виражатися й означення.

Наприклад:

А дівчатко, як квіточка, весело стрибає (дівчатко — яке? — як квіточка).

Повз нас, не глянувши, пройшла дівчина, як писанка (дівчина — яка? — як писанка).

УВАГА! Дуже часто, навіть у шкільних підручниках, можна прочитати, що порівняльний зворот — це другого-рядний член речення — обставина способу дії.

Це помилкове твердження! Адже ми всі знаємо, що до обставини запитання ставиться тільки від присудка. Спробуймо це зробити в наших реченнях!

стрибала (як?), як квіточка (???)

пройшла (як?), як писанка (???)

Ви бачили коли-небудь **ходячі писанки** чи **стрибучі квіточки**?! Ясно, що ні! Отже, наші порівняльні звороти можуть утворювати словосполучення тільки з іменниками (підметами у наших реченнях), а обставина від члена речення, вираженого іменником, залежати не може, точно так, як і означення не може залежати від дієслова (присудка).

А от підрядні **означальні частини складнопідрядних речень**, які мають порівняльний зміст, дуже часто залежать від присудків, але не від дієслівних, а від іменних складених і то не від усіх, а лише тих, у яких **іменна частина виражена іменником або вказівними займенниками, такий (така, таке, такі), той (та, те, ті)**.

День був такий, мов хтось умив росою (Підрядне речення розкриває зміст іменної частини присудка: був такий (який?), мов хтось умив).

Зорі такі, мов Творець діаманти у небі розсипав (Зорі (є) такі (які?), мов Творець розсипав діаманти).

З Міжнародного конкурсу скрипалів вона приїхала така (яка?), немов побувала на іншій планеті.

Іноді ці займенники не входять до складу присудків, а виконують роль вказівних слів. Наприклад:

Дівчи́ну ту (яку?), що як зоря світанна, забути я не міг.

Речень з підрядними означальними частинами, що мають порівняльний зміст назагал небагато.

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Означальна підрядна частина складного речення з порівняльним змістом обов'язково повинна мати в своєму складі присудок! Якщо присудка в порівняльній частині немає — це просте речення з порівняльним зворотом.

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Додавання до вказівного займенника (такий, така, таке, такі) прикметника чи дієприкметника (така гарна, такий прибраний, такий веселий) перетворює підрядну частину речення з означальної в обставинну міри і ступеня, бо від прикметників ставиться запитання: наскільки? в якій мірі?

Проте при їх визначенні слід бути дуже уважними з кількох причин.

По-перше, слід чітко відрізнати означення простих речень, виражені порівняльними зворотами, від підрядних означальних частин, що мають порівняльний зміст, у складно-підрядних реченнях. В даному випадку критерієм розрізнення є наявність чи відсутність присудка в порівняльній частині речення.

Якщо в порівняльній частині речення, яка відноситься до іменника чи слова, вжитого в значенні іменника, є присудок, то це підрядна означальна частина складнопідрядного речення. Якщо в порівняльній означальній частині речення вимовленого, написаного присудка немає, то порівняння є другорядним членом простого речення — порівняльним зворотом — означенням.

По-друге, слід обов'язково пам'ятати, що як тільки до вказівного займенника в головній

частині складнопідрядного речення з підрядною означальною частиною, додати прикметник, то та сама порівняльна частина речення вже відповідатиме не на означальні запитання, а на зовсім інші, а значить і змістові відношення між частинами складнопідрядного речення будуть іншими.

Порівняймо речення:

1. Вона була така (яка?), як бджілка-трудівниця.

2. Вона була така (яка?), неначе праці в бджоли навчилась.

У порівняльній частині першого речення немає присудка. Отже, це просте речення, ускладнене порівняльним зворотом (див. рубрику «Запам'ятай» на стор. 38).

У другому реченні порівняльна частина має повну граматичну основу, бо підмет *вона* зрозумілий із головної частини речення, а отже, це не зворот, а підрядна частина складного речення, що відповідає на запитання *яка?*, а отже є означальною.

А зараз розглянемо ще одне речення: Вона була така дбайлива, мов праці у бджоли навчилась.

Воно відрізняється від другого речення лише одним словом: до вказівного займенника **така** ми додали прикметник **дбайлива**, від якого й ставиться тепер запитання до порівняльної частини. Чи можна від слова **дбайлива** поставити запитання *яка?* Ні, бо це слово-ознака, яка не може виявлятися одночасно двічі, але може виявлятися в більшій чи в меншій мірі. Отже, й запитання ставимо так: Вона була така дбайлива (в якій мірі? наскільки?), мов праці у бджоли навчилась.

А на запитання **в якій мірі? наскільки?** відповідають не означальні частини складнопідрядних речень, а один із підвидів обставинних частин, про які ми почнемо розмову після того, як ви виконаєте завдання 5-5-а та перевірите його виконання.

*Виконайте завдання 5 та 5-а.
Перевірте його виконання.*

§8. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними частинами

Якщо підрядна частина складнопідрядного речення розкриває, уточнює, розширює зміст якогось із членів головного речення (найчастіше присудка, рідше — додатка або підмета) й відповідає на запитання будь-якого з відмінків, то така частина є з'ясувальною.

Так як ми з вами зауважили в попередньому параграфі, що підрядні частини складних речень за функціями, за запитаннями та залежністю від певного члена головної частини є дуже подібні до другорядних членів, то спробуймо простежити цю подібність і щодо з'ясувальних частин.

Перш за все, подивімось, яку функцію виконує з'ясувальна частина в складнопідрядному реченні? Вона **розширює, розкриває, уточнює зміст** (тобто додає щось до змісту) якогось члена головного речення — **найчастіше присудка**.

У простому реченні цю функцію виконує другорядний член — **додаток**, який залежить від присудка й також від-

повідає на відмінкові запитання, окрім називного відмінка.

Але ж є й значні відмінності! Ну ж бо, самостійно знайдіть їх, а тоді читатимете дали.

Знайшли? Мабуть, знайшли...

По-перше, з'ясувальна частина складнопідрядного речення, на відміну від додатка в простому реченні, розширює, доповнює чи уточнює зміст **не тільки присудка, а й підмета чи додатка**. Тобто, запитання

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Підрядні з'ясувальні речення розкривають, уточнюють, доповнюють, розширюють зміст одного із членів головного речення (найчастіше присудка, рідше — підмета чи додатка) й відповідають на всі відмінкові запитання.

до цієї частини складнопідрядного речення можуть ставитись і від присудків, і від підметів, і від додатків головної частини.

По-друге, на відміну від додатків, до яких ставляться запитання **тільки непрямих відмінків, підрядна з'ясувальна частина складнопідрядного речення може відповідати на запитання всіх відмінків**, включно з називним.

Наприклад:

Хотілось нам (чого?), *щоб пісня не кінчалась.* (розкриває зміст присудка).

Ти чує (що?), *як море гомоніло?* (розкриває зміст присудка).

Здалось (що?), *немов великий птах змахнув крилом над бойовищем.* (розкриває зміст присудка)

Кожен (хто саме?), *хто жив для народу, в пам'яті нашій живе.* (уточнює зміст підмета).

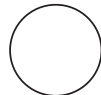
Шануй усіх, (кого саме?) *хто добру дасть пораду.* (уточнює зміст додатка)

І знали всі (що?), *який нелегкий шлях нам стелеться.* (доповнює зміст присудка)

Ми здогадались (про що?), *звідки вітер дме.* (розкриває зміст присудка).

УВАГА!

З'ясувальні частини складнопідрядного речення можуть зв'язуватися з головним сполучниками та сполучними словами: що, як, щоб, чи, який, чий, мов, немов, наче, неначе, де, коли, звідки. При визначенні виду підрядних частин складнопідрядного речення керуйтеся лише запитаннями!

Виконайте завдання 6, 6-а розділу «Хочу перевірити себе».

§9. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Підрядні обставинні частини складнопідрядних речень вказують на обставини, при яких відбувається дія, названа в головній частині, чи за яких обставин вона могла б відбутися. Відповідають на запитання: як?, в якій мірі? (наскільки?), де (куди?, звідки?), коли? (відколи? доки?) чому? (з якої причини?) навіщо? (з якою метою?) при якій умові, всупереч чому? (незважаючи на що?)

Очевидно, Ви зауважили, що питання, які ставляться до підрядних обставинних частин — це в основному ті ж питання, на які відповідають обставини. Подібність питань, зумовлена подібністю функцій обставин та підрядних обставинних

Підрядні обставинні частини складнопідрядного речення розширюють зміст головного речення, або одного із його членів (найчастіше присудка, рідше — обставини чи означення) і вступає з ним в обставинні відношення, вказуючи, які обставини супроводжували дію, названу в головній частині речення: як, з якою мірою інтенсивності, де, коли, з якої причини чи з якою метою вона здійснювалась, який наслідок мала, або за яких умов могла б бути здійснена.

УВАГА!

Частина мови прислівник, член речення обставина та підрядні обставинні речення відповідають на одні й ті ж питання й діляться на однакові групи за значенням. Виняток — підрядні речення наслідкові.

частин у складнопідрядних реченнях. Тому-то й підрядні обставинні частини діляться на ті ж групи за значенням, що й звичайні обставини.

Нагадуємо, що обставини відповідають на тіж запитання та діляться на ті ж групи за значенням, що й частина мови ПРИСЛІВНИК, який, як ви пам'ятаєте, у реченні буває тільки обставиною.

Отже, знаючи питання та розряди прислівників, Ви вже тим самим знаєте й питання та групи за значенням обставин та підрядних обставинних частин складних речень і, навпаки, знаючи питання підрядних обставинних частин та їх групи за значенням, Ви безпомилково визначите і частину мови прислівник і такий другорядний член речення як обставина.

Разом із тим, якщо ви ще раз уважно перечитаєте рубрику «Увага» на стор. 42, то обов'язково помітити деякі відмінності.

Зробімо собі для зручності узагальнювальну табличку, в якій заблокуємо все, що стосується обставинних змістових відношень між словами в реченнях та між частинами складнопідрядних речень.

У першій графі запишемо всі запитання, які відображають ці обставинні відношення; у другій вкажемо розряди прислівників, що на ці запитання відповідають; у третій — групи обставин за значенням, що відповідають на ці запитання, а в четвертій — підвиди відповідних підрядних обставинних частин складного речення.

Це нам дасть змогу і повторити пройдений матеріал, і краще зрозуміти новий.

Вираження обставинних змістових відношень

№	Запитання	Розряди прислівників за значенням	Групи обставин за значенням	Підвиди підрядних обставинних частин складного речення
1	Як? В який спосіб?	Способу дії	Способу дії	Способу дії

№	Запитання	Розряди прислівників за значенням	Групи обставин за значенням	Підвиди підрядних обставинних частин складного речення
2	Наскільки? В якій мірі?	Міри і ступеня	Міри і ступеня	Міри і ступеня
3	Коли? З яких пір? До яких пір?	Часу	Часу	Часу
4	Де? Куди? Звідки?	Місця	Місця	Місця
5	Чому? З якої причини?	Причини	Причини	Причини
6	Навіщо? З якою метою?	Мети	Мети	Мети
7	За якої умови?	—	Умови	Умови
8	Незважаючи на що? Всупереч чому?	—	Допустові	Допустові
9	Запитання не можна поставити	—	—	Наслідкові

Отже, ви наочно переконалися, що, незалежно від того, чи то обставина як другорядний член речення (а прислівник — теж завжди є обставиною), чи то підрядна обставинна частина складного речення, а змістове значення цих компонентів залишається однаковим. Виняток становлять лише наслідкові обставинні відношення, які для повноти вираження вимагають конструкції з окремою граматичною основою, про що мова буде далі.

Відношення умови та допусту в простих реченнях передаються обставинами, вираженими діеприслівниками та іменниково-прийменниковими словоформами, а не прислівниками.

А зараз докладніше розглянемо кожен із підвидів підрядних обставинних частин складного речення.

§10. Підрядні обставинні частини складного речення зі значенням способу дії

Як і обставини способу дії, підрядні обставинні речення цієї групи відповідають на питання **Як? (Яким чином?)**.

Порівняймо:

Я усе зробила добре (Як?)

Я усе зробила, як матуся вчила. (Як?)

В першому реченні маємо звичайну обставину способу дії (зробила (як?) добре).

Друге речення, по суті, дуже подібне до першого: його друга частина вказує, як була виконана дія, про яку говориться в першій частині. Але ця друга частина речення має свою власну граматичну основу, вона приєднується до першої сполучним словом **ЯК**. Отже, вона співвідносна з реченням, хоч за своєю функцією дуже подібна до звичайної обставини.

Окрім сполучного слова **ЯК**, підрядні обставинні частини зі значенням способу дії можуть приєднуватись до головного сполучниками: **як, що, щоб, мов, немов, наче, неначе**.

В головному реченні при підрядних обставинних способу дії може вживатися вказівне слово **ТАК**.

Наприклад:

*І **рости і діяти нам треба так** (як? в який спосіб?), щоб аж гриміло з краю в край. (П. Тичина).*

***Жайвір співав так** (як?), немов у його тоненькому горлечку **перекочувалась невеличка срібна кулька** (М. Стельмах)*

У кожному з наведених речень підрядна частина розкриває, **як? в який спосіб? (яким чином?)** здійснювалась дія головного речення, а отже, незалежно від того, яким сполучником чи сполучним словом приєднується, є підрядною обставинною способу дії.

§11. Речення з підрядною обставинною частиною, в якій спосіб дії прозкривається з допомогою порівняння

Ми з вами вже згадували (стор. 36) сполучники, які використовуються при порівняннях, та розглядали підрядні **означальні** частини складних речень, які мають порівняльний зміст. Ми зробили висновок, що **порівняльна конструкція, яка відповідає на запитання означення, може бути підрядною частиною складного речення тільки в тому випадку, якщо в ній є присудок. Якщо конкретно названого (написаного) присудка немає, то ця порівняльна конструкція є порівняльним зворотом — другорядним членом речення, означенням.**

Ми говорили також і про те, що порівняльна конструкція є означенням чи означальною частиною складного речення тільки в тому випадку, якщо відноситься до іменника чи до іменної частини складеного присудка, вираженого іменником чи вказівним займенником **такий (така, таке, такі)** та наголошували на тому, яке значення має правильне встановлення того слова, від якого слід ставити запитання до порівняльної конструкції (Згадайте *квіточку, яка «стрибає»* і *писанку, яка «ходить»*... стор. 37).

Отже, повторимо ще раз:

1. Якщо порівняльна конструкція відноситься до іменника чи вказівних займенників **такий (така, таке, такі), той (та, те, ті)**, то вона є або означальною підрядною частиною складного речення, або означенням, вираженим порівняльним зворотом у простому реченні.

Якщо у такій порівняльній конструкції наявний присудок, то це частина складного речення. Якщо присудок відсутній, то це порівняльний зворот — означення.

2. Якщо ж до порівняльної конструкції запитання ставиться не від іменника (чи слова, вжитого замість іменника), а від дієслова, то ця конструкція має не означальне, а обставинне значення способу дії.

Наприклад:

Вітри вмерзають в землю голомозу, як в лід вмерзають крила мертвих птиць (М. Бажан).

Порівняльна конструкція ...як в лід вмерзають крила мертвих птиць... відноситься до присудка першої (порівнюваної) частини.

Вітри вмерзають (як?), як в лід вмерзають крила... і порівнювана і порівняльна частини мають повні граматичні основи, й у нас немає жодного сумніву, що це складнопідрядне речення з підрядною обставинною часткою способу дії.

Ще приклад: Козаки ідуть (як?), мов громи гудуть, шапки-шлички мають (як?), мов маки цвітуть (Нар. пісня).

Знову все ясно: речення складається із двох однорідних складнопідрядних речень (козаки ідуть, шапки мають), кожне з яких має підрядну обставинну способу дії частину з порівняльним змістом, бо у всіх частинах є присудки.

А тепер подивімось на таке речення: Дівчинка підстрибувала (як?), як гумовий м'ячик.

Порівняльна частина речення має явно обставинний зміст, бо відноситься до присудка підстрибувала й пояснює, **як? в який спосіб?** ця дія здійснювалася. Присудка в цій порівняльній частині немає.

ЗАПАМ'ЯТАЙ
слова та вживай
їх у мовленні

Порівняльна частина речення — та, що називає дію, предмет, особу чи явище з яким щось порівнюється. **Порівнювана** частина — та, що називає предмет, особу чи явище, які порівнюються з чимось.

Про порівняльні **означальні** конструкції ми пам'ятаємо, що як у них відсутній присудок, то така конструкція є порівняльним зворотом-означенням у простому реченні. Може, й тут так само?

Давайте подумаємо над питанням: а що із чим порівнюється в нашому реченні про дівчинку, що *«стрибала, як гумовий м'ячик»*? Ясно, що порівнюється дія — *стрибала*. А з чим ця дія порівнюється? З м'ячиком? Дія — може бути на м'ячик схожа? Вона що — кругленька, кольорова, пружна? Звісно, ні! Порівнювати можна тільки ті предмети чи явища, які мають щось спільне, а дія з предметом ніяких спільних рис мати не може. **Дія може порівнюватися тільки з якоюсь іншою дією**, що ми маємо і в нашому реченні: *Дівчинка підстрибувала (як?), як (підстрибує) гумовий м'ячик*. Тобто тут дія дівчинки порівнюється не з самим м'ячиком, а з тією дією, яку він зазвичай виконує.

Коли ми говоримо, що хтось *працює, як трактор*, то ми працю людську не з самою цією машиною порівнюємо, бо **праця** зовсім на трактор не схожа — не залізна, не на колесах чи гусеницях... Ми порівнюємо, невтомну **працю (дію) людини з працею (дією) трактора**. Тобто, завжди, коли порівняння стосується присудка (слова, що називає дію!), ми обов'язково тримаємо в умі дію іншого якогось предмета, з якою порівнюємо дію, названу присудком. Інша справа, що ми не завжди її називаємо (вимовляємо чи пишемо), адже вона й так зрозуміла із головної частини речення: *Місяць плив у небі (як?), як човник у морі* — це складнопідрядне речення, у другій (підрядній обставинній) частині якого пропущено присудок *плаває*.

У реченні *«Усміхнулося сонечко ниві, як матуся дитині»* — пропущено присудок *усміхається*. І так завжди: коли порівняльна частина відноситься до присудка порівнюваної частини, в ній обов'язково є або підрозумівається присудок.

А це значить, що порівняльні конструкції з обставинним значенням способу дії не можуть ніколи бути порів-

няльними зворотами, а завжди є підрядними частинами складних речень, бо в них обов'язково має бути присудок (названий чи домислений), інакше дію, названу присудком головної частини, ні з чим порівнювати.

Ця обов'язкова «присутність» присудка (наявного чи пропущеного) в обставинних способу дії порівняльних частинах складнопідрядних речень якраз і допомагає нам не сплутувати їх із порівняльними зворотами-означеннями і правильно визначати, складними чи простими є речення з порівняльними конструкціями.

А тепер, щоб відпрацювати навички цього розрізнення складнопідрядних речень з обставинними частинами способу дії, що мають порівняльний зміст, і простих речень із порівняльними зворотами — означеннями, пограємось у... математиків!

Ви ж знаєте, що математика гордо зветься **царицею всіх наук**, бо вчить людину мислити. Але закони мислення однакові для будь-яких галузей знань, і мова може навчити людину мислити не згірше, ніж математика. Отже, граємось!

Дано: речення «Серед неба викотився місяць, ну, достоту, як діжа злотиста».

Треба довести: це речення є складнопідрядним чи простим із порівняльним зворотом?

Міркуємо: чи є у нас якісь знання, що можуть допомогти у вирішенні поставленої проблеми?

Є такі знання:

1. Ми знаємо, що порівняльні конструкції зі **значенням обставини способу дії завжди** є частинами складнопідрядних речень, бо в них завжди або підрозумівається, або є наявний присудок.
2. Ми також знаємо, що порівняльні конструкції з **означальним значенням** частиною складного речення можуть бути тільки тоді, коли в них є наявний (написаний чи вимовлений) присудок.

Якщо такого присудка немає, то це — порівняльний зворот у складі простого речення.

Застосовуємо ці знання до нашого конкретного прикладу:

Перше, що ми бачимо, це те, що в порівняльній конструкції нашого речення (*як діжа злотиста*) присудка немає. Чи досить цього, щоб зробити висновок, що ця конструкція є порівняльним зворотом-означенням?

Ні! Адже ми знаємо, що дуже часто і в обставинних способу дії порівняльних конструкціях присудок «ненаписаний», але його треба підставляти.

Отже, щоб дізнатися, яким є дане речення: простим чи складнопідрядним, нам необхідно визначити яке значення має порівняльна конструкція: обставинне способу дії чи означальне? Якщо обставинне, то... (див. п. 1. «Є такі знання»). Якщо означальне, то... (див. п. 2)

Подивились? То спробуйте тепер у порівняльну частину підставити присудок: *Серед неба викотився місяць..., як викочується діжа...???* Ви бачили колись, щоб діжа (дерев'яна місткість для вимішування тіста на хліб) кудись викочувалась? Ніхто її не котить, її носять, бо вона має бути чистою! А от золота діжа — була б дуже схожа на місяць! Отже, запитання ставимо від іменника: *місяць* — який? — означення.

Потренуймося ще трохи разом у «доведенні» таких «теорем».

Дано: *Мій край розквітає, як сад весною.*

Треба довести: дане речення є складнопідрядним з підрядною обставиною способу дії частиною, що має порівняльний зміст.

Міркуємо:

1. В порівняльній частині речення присудка немає. Але ми знаємо, що його може не бути у двох випадках: і в порівняльній **означальній** конструкції (тоді ця конструкція є порівняльним зворотом-означенням, а речення — простим), і в

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Якщо до складу порівняльної чи будь-якої іншої конструкції, яка здається нам мовним зворотом, **входить обставина чи додаток** (за винятком тих, що підпорядковуються іменникам — п'ять випадків!), **то в цій конструкції обов'язково є пропущений присудок, бо і обставини, і більшість додатків завжди залежать від присудка.**

А як є присудок (хоч наявний, а хоч пропущений), **то це вже не зворот, а речення.**

Іншими словами: **наявність у синтаксичній конструкції будь-якого другорядного члена, що належить до групи присудка, вимагає наявності іншого присудка.** А конструкція з присудком — це речення, а не зворот.

порівняльній **обставинній** конструкції (тоді в цю конструкцію слід підставляти пропущений присудок). А конструкція, в якій присудок підставляється із контексту, — це вже не зворот, а неповне речення.

2. Отже, щоб «довести теорему» нам потрібно вияснити, **означальний чи обставинний зміст** має дана порівняльна конструкція, у якій відсутній присудок.

3. Що для цього треба зробити? Від головного слова-присудка порівнюваної частини поставити до порівняльної конструкції запитання, підставивши в цю частину присудок:

Мій край розквітне (як?), як розквітає сад весною.

Зміст речення не спотворився. Отже, запропоноване нам речення є складним, складнопідрядним з обставинною способу дії підрядною частиною, співвідносною з двоскладним, поширеним, **неповним** реченням.

Відкрию вам ще один «секрет»: в цьому реченні порівняльну конструкцію можна було й без **роздумів визначати як речення з пропущеним присудком.** Не здогадуєтесь, чому? А подумайте, чи можуть у будь-

який мовний зворот входить не пов'язані між собою слова, якщо це слова не вставні й не вставлені, не звертання? Не можуть! Слова в будь-якому звороті завжди послідовно підпорядковані одне іншому — утворюють поширене словосполучення! А в нас слова *сад весною* утворює словосполучення? Можна між ними поставити запитання? Ні, бо слово *весною* відповідає на запитання **коли?**, — це обставина. А до обставини, як і до більшості додатків, запитання ставиться тільки від присудка. Отже, як є обставина, то має бути і присудок, який часто може пропускатися, як зрозумілий із контексту.

Подібним чином можна визначити, зворотом чи частиною складнопідрядного речення, є порівняльна конструкція в реченні. Скрегнув розлючений голос, як залізо об камінь.

Міркуємо:

1. Якщо порівняльна конструкція є зворотом (тобто в ній непотрібний присудок), то всі слова в ній мають утворювати словосполучення.
2. Чи утворюють словосполучення слова *як залізо об камінь*? Ні, бо іменник з прийменником *об камінь* відповідає на запитання знахідного відмінка (об що?), а таке запитання може бути поставлене тільки від присудка. Отже, в цій порівняльній конструкції повинен бути присудок, а це значить, що вона є співвідсною з реченням — двоскладним, але неповним.

Правильність нашого висновку можемо перевірити й з допомогою нашого першого способу міркування.

Ставимо запитання від присудка порівнюваної частини скрегнув розлючений голос та підставляємо у порівняльну частину відповідний присудок: *голос скрегнув (як?), як (скрегоче) залізо об камінь* — зміст речення не спотворився, отже, порівняльна конструкція є підрядною обставинною способу дії частиною складнопідрядного речення.

А тепер поміркуймо ще над одним реченням: Дівчина, як вишня, на вулицю вийшла.

Ставимо до порівняльної конструкції як вишня запитання від присудка порівнюваної частини та підставляємо у неї відповідний присудок:

Дівчина вийшла (як?), як (виходить) вишня. Оскільки вишні (ні дерева, ні ягоди) нікуди не виходять, то в нас «вийшла» дурниця — зміст речення спотворився.

Який висновок? Правильно! Порівняння відноситься не до присудка, а до підмета (дівчина (яка?) як вишня), і є порівняльним зворотом-означенням у простому реченні, а не підрядною частиною складного.

Виконайте завдання 8. Звірте виконання із відповідями, даними в посібнику. При потребі ще раз перечитайте зразки міркувань. виправте помилки у виконаному вами завданні та виконайте завдання 8-а.

§12. Складнопідрядні речення з підрядною обставинною частиною міри і ступеня

Підрядні обставинні частини складнопідрядних речень зі значенням міри і ступеня, на перший погляд дуже побідні до обставинних способу дії.

Проте, уважно розглянувши пари наведених нижче речень, ви легко збагнете, в чому полягає різниця між ними.

1. *Я усе зробила, як матуся вчила.*

2. *Я усе зробила так добре, як матуся вчила.*

1. *Він співав, як співає соловейко в гаю.*

2. *Він співав дзвінко, як співає соловейко в гаю.*

З першими реченнями обох пар ми вже працювали. Ми знаємо, що вони є складнопідрядними з підрядними обставинними частинами способу дії (*зробила (як?) як матуся вчила; співав (як?), як співає соловейко в гаю*).

В обох випадках підрядні речення пояснюють дієслово-присудок головного речення й розкривають **як? (в який спосіб?)** відбувалась дія, ним названа.

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

На відміну від підрядних обставинних способу дії, обставинні міри і ступеню частини складнопідрядних речень, характеризують не саму дію, а ступінь і міру її виявлення, або ознаку ознаки. Відповідають на запитання: **в якій мірі? наскільки? як саме?**

Чи ж дієслово-присудок пояснюється підрядними частинами в реченнях 2, 2 кожної пари? І чи спосіб дії вони розкривають?

Ні, в реченнях 2, 2 підрядні частини відносяться не до дієслів, а до прислівників (*добре, дзвінко*), що означають **ознаку дії** названої дієсловом-присудком. Отже, й пояснюють ці підрядні речення не спосіб дії (*як? в який спосіб дія виконується?*), а **ознаку**

дії, показуючи міру виявлення цієї ознаки:

...зробила добре (ознака дії); добре (в якій мірі?), як матуся вчила (ознака ознаки); Співав дзвінко (ознака дії); дзвінко (в якій мірі?), як співає соловейко в гаю (ознака ознаки).

Як і підрядні обставинні частини способу дії, підрядні частини з обставинним значенням міри і ступеня можуть мати форму порівняння.

Отже, і тут слід пам'ятати, що порівняльна конструкція з обставинним значенням порів-

няльним зворотом бути не може, бо дія порівнюється тільки з дією, а **ОЗНАКА ДІЇ** — тільки з **ОЗНАКОЮ** якоїсь **ІНШОЇ ДІЇ**. А це значить, як ми вже говорили раніше, що в такій порівняльній конструкції обов'язково має бути присудок — слово, що називає дію, з якою порівнюється дія порівнювальної частини речення. Це саме стосується й до порівняльних конструкцій з обставинним значенням міри і ступеня, що містять порівняння до ознаки дії, названої в головній (порівнюваній) частині речення: адже те, чого немає взагалі, не може мати жодних ознак, і ознака дії може існувати тільки в тому випадку, якщо існує сама дія, яка в реченні може бути названа тільки присудком.

Дуже часто в порівняльних конструкціях цей присудок, як і слово, що означає ознаку дії, ним названої, пропускаються як зрозумілі із сказаного в порівняльній частині, але завжди підрозуміваються.

Речення: Усмінулась (як?) ясно (в якій мірі?), як сонечко вдосвіта — по суті означає: Усмінулась ясно, як (ясно усміхається) сонечко вдосвіта.

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Якщо до порівняльної конструкції запитання ставиться від присудка або від слова, що означає ознаку дії, ним названої, то така порівняльна конструкція завжди є підрядною частиною складно-підрядного речення, а не порівняльним зворотом!

Запитання «на засипку»! Як ще можна довести, що порівняльна конструкція в цьому реченні є не зворотом, а підрядною частиною складного речення? Нагадали? Хто «засипався», вертайтеся в попередню тему й читайте, що там сказано про речення: *Мій край розцвітає, як сад навесні.*

В головну частину кожного складного речення з підрядною обставинною міри і ступеню можна вставити вказівне слово **так** або **настільки**. Воно підсилить зміст ознаки, але не змінить характеристики речення і його частин.

Дівчина працювала настільки старанно, наскільки їй дозволяла її непосидюща вдача.

Працювала старанно (наскільки?)

В кожному з цих складних речень підрядна частина показує ступінь виявлення ознаки дії.

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Підрядна частина складного речення, яка пояснює іменну частину іменного складеного присудка виражену прикметником, є підрядною обставинною міри і ступеня.

Досить часто підрядні обставинні частини складних речень **розкривають міру (ступінь) виявлення ознаки, названої іменною частиною іменного складеного присудка (прикметником)**

Наприклад:

Жінка була довірлива й доброзичлива, як довірливими й доброзичливими бувають іноді лише маленькі діти. (І. Цюпа) (...була довірлива й доброзичлива

ва (в якій мірі?)

Груша виросла високою й розлогою, як високими й розлогими звично ростуть дерева на вільному просторі. (М. Микитюк) (...виросла високою й розлогою (в якій мірі?)

Він був кремезний і дужий, мов дуб на узліссі (...був кремезний і дужий (в якій мірі?), як (кремезним і дужим буває) дуб на узліссі.

1. Виконайте завдання 5, пам'ятаючи:
 - а) чим відрізняються підрядні обставинні частини способу дії від підрядних обставинних міри і ступеня;
 - б) чим відрізняється порівняльний зворот від підрядної частини складного речення;
2. Перевірте виконання. Ще раз зверніться до матеріалу, викладеного в даному розділі. Усвідомте причину допущених Вами помилок. Виконайте завдання 5-а, 5-б.

§13. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами місця

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

1. Підрядні обставинні місця частини речення вказують напрямок або місце дії, про яку йде мова в головній частині речення. Відповідають на запитання: де? куди? звідки? Приєднуються сполучними словами: де, куди, звідки.

В головному реченні можуть бути вказівні слова-обставини: там, тут, туди, звідти, звідкіль, осьде та ін.

2. Сполучними словами де, куди, звідки можуть приєднуватися також і підрядні означальні та з'ясувальні частини складнопідрядних речень.

Це підрядні частини, які вказують напрямок (куди? звідки?) або місце (де?) дії, названоюї в головній частині реченні.

Наприклад: Ходім туди, де жайвориний спів вітає сонце. (Ходім (куди?)... Ми там жили, де вічний сніг лежить, а він прийшов звідтіль, де сонце сяє. (жили там (де?)... (прийшов звідтіль (звідки?)...

І. Визначення підрядних обставинних частин місця не складає труднощів. Слід лише пам'ятати, що сполучні слова *куди, звідки, де* можуть приєднувати до головного речення не тільки підрядні обставинні місця, а й ряд інших підрядних частин складнопідрядних речень.

Наприклад: Київ — місто, де ви можете ознайомитися з найвизначнішими пам'ятками української культури.

Назваючи на те, що підрядна частина речення приєднується сполучним словом *де*, вона є *не обставинною місця*, а підрядною *означальною*: *Київ — місто (яке?)*

Щоб не сплутати підрядні обставинні частини зі значенням місця з підрядними означальними, слід пам'я-

тати, що до підрядних означальних питання ставиться лише від іменника, займенника або субстантивованого прикметника, а до підрядних обставинних — від дієслів та прислівників, або (рідше) від іменної частини іменного складеного присудка, вираженої прикметником.

Порівняйте:

1. *Там, де зорі падають в жита, загубилась юність золота.*

2. *В краю, де зорі падають в жита, загубилась осінь золота.*

В першому реченні підрядна частина є обставинною місця. Вона відноситься до прислівника (обставини) *там* і відповідає на запитання *де?* В другому реченні та сама підрядна частина відноситься до іменника *в краю* і відповідає на запитання *в якому?* (місцевий відмінок від який?), а отже, є підрядною означальною.

II. Сполучними словами *куди, звідки, де* можуть приєднуватися також з'ясувальні частини складнопідрядних речень.

Наприклад:

Ми не знали (чого?), куди йти далі.

Всіх цікавило (що?), де подівся Юрко.

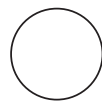
Найбільше мені хотілося знати (що?), звідки приходить Дід Мороз.

А тепер давайте порівняємо такі пари речень:

1. *Ми йшли (куди?), куди вела зоря.* (підрядна обставинна частина місця, означає напрямок дії)

УВАГА!

До підрядних обставинних речень місця питання ставиться від дієслова або прислівника (рідше — від іменної частини присудка). До підрядних означальних — тільки від іменників, вказівних займенників та субстантивованих прикметників.

2. *Ми знали (що?), куди вела зоря.* (підрядна з'ясувальна частина).

1. *Ми зупинилися (де?), де починався безмежний степ.* (підрядна обставинна частина місця)

2. *Ми здогадувалися (про що?), де починався безмежний степ.* (підрядна з'ясувальна).

В реченнях кожної пари підрядні частини відносяться до дієслова й приєднуються тим же сполучним словом (*куди, куди, де, де*). Отже, різниця лише в питанні, на яке

відповідає підрядне речення? Так. Але й не зовсім так. Подивіться на дієслова, від яких ставиться запитання до підрядних частин: в реченнях 1,1 — це дієслова, що означають фізичну дію: пересування, знаходження в просторі. В реченнях 2,2 дієслова означають інтелектуальну (мислительну, споглядальну, мовленнєву) дію: *думали, знали, бачили, здогадувались, допитувались, цікавились, хотіли дізнатися тощо.*

Отже, в тих випадках, коли запитання ставиться від дієслова-присудка, що означає фізичну дію (*йшли, рухалися, стали гуляти тощо*) підрядна частина речення, приєднана сполучними словами *куди, звідки, де* є обставинною місця.

Якщо дієслово-присудок означає інтелектуальну, мислительну дію, то підрядні частини, приєднані цими словами, будуть не обставинними, а з'ясувальними.

УВАГА!

Дієслово-присудок від якого ставиться запитання до підрядних обставинних частин складного речення місця, завжди означає фізичну дію (рух, знаходження в просторі). Підрядні з'ясувальні частини відносяться до дієслів, що означають дію, не пов'язану з рухом (мислительну, споглядальну, мовленнєву).

Однак у випадках, коли питання до підрядної частини, приєднаної сполучними словами *куди, де, звідки*, ставиться від дієслівного складеного присудка, що означає інтелектуальну дію (хотіли знати, хотіли піти, вирішили рухатися, вирішили дізнатися...), то запитання залежить не від усього присудка, а лише від другої його частини.

1. Вирішили рухатися (куди?), куди порадив дідусь. (підрядна частина обставинна місця)

2. Вирішили довідатися (про що?), куди веде цей шлях. (підрядна з'ясувальна частина речення)

1. Хотіли піти (куди?), куди вказувала стрілка ком-паса (підрядна частина обставинна місця)

2. Хотіли знати (що?), куди сховалася білка (підрядна з'ясувальна частина складнопідрядного речення)

Виконайте завдання № 9, 9-а, 9-б.

§14. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами часу

Підрядні обставинні частини речень зі значенням часу вказують час (**коли?**), коли відбувається дія, названа в головній частині речення, часовий проміжок (**відколи? доки? з яких пір? до яких пір?**), протягом якого вона триває.

Наприклад:

*Коли охоплює відчай, я згадую свій рідний край. (Я згадую свій рідний край (**коли?**), коли охоплює відчай)*

*Ми народом зостанемось доти, доки мова батьківська цвіте на дитячих вустах. (Зостанемось народом (**доки? до яких пір?**), доки мова батьківська цвіте на дитячих вустах).*

Підрядні обставинні частини часу приєднуються до голов-

ної частини речення сполучниками та сполучними словами: *коли, щойно, як тільки, тільки-но, ледве, в міру того як, поки, доки*.

Наприклад: *Ледве ясне сонечко скотиться додолу, тихий вечір присмерком вкриє ліс і поле (Л. Глібов) (Вечір вкриє... (**коли?**) ледве... сонечко скотиться.*

*Щойно дівчина вскочила у хату, як у двері постукали. (...постукали (**коли?**), щойно дівчина вскочила у хату)*

*В міру того як зводився комбінат, збільшувалося й населення містечка. (Населення містечка збільшувалося (**коли? протягом якого часу?**) в міру того, як зводився комбінат)*

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Підрядні обставинні частини із значенням часу вказують час (часовий проміжок), протягом якого триває дія, про яку йде мова в головній частині речення. Відповідають на запитання: **коли? відколи? доки?** Приєднуються до головної частини з допомогою сполучників та сполучних слів: **коли, щойно, ледве, як тільки, тільки-но, поки, доки та ін.**

В окремих випадках, підрядні частини речень, приєднані словами з того часу як, з тих пір як, після того як, можуть бути й підрядними обставинними часу й підрядними означальними.

Наприклад:

З тих пір як син повернувся з міста, мати втратила сон і спокій. (Мати втратила сон і спокій (відколи?) з тих пір як син повернувся з міста — підрядна частина, обставинна часу.)

Але при зміні інтонації, а отже й перенесенні розділового знаку, та сама підрядна частина речення може змінити вид.

Дивіться: *З тих пір (яких?), як син повернувся з міста, мати втратила спокій.* — підрядна означальна частина речення.

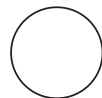
Тут словосполучення з *тих пір* входить до складу головної частини, а підрядна вказує не на час дії, а пояснює, про яку саме *пору* йде мова в головній частині.

Про те, в яких випадках слова КОЛИ і ЯК виступають в ролі сполучників, а коли є сполучними словами, ми говорили в §4.

Раджу вам повторити все, сказане в ньому.

УВАГА!

Вид підрядного речення, що приєднується до головного словами з *тих пір як*, з того часу як залежить від інтонації: якщо пауза робиться перед *як*, то це означальне підрядне речення: словосполучення з *тих пір*, з того часу входять до складу головного і від них ставиться питання: *з яких пір? з якого часу?*

*Виконайте завдання 10, 10-а, 10-б.
Перевірте виконання.*

§15. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами причини

Підрядні обставинні причини частини складнопідрядного речення розкривають причину того, про що говориться в головному реченні й відповідають на запитання чому? з якої причини?

Наприклад:

Я став на чатах тут, бо землю цю любив й за неї впав на полі бою. (Я став на чатах тут (з якої причини? чому?)

Підрядні обставинні частини зі значенням причини можуть з'єднуватися з головною сполучниками *тому що, тим що, через те що, так як, бо, затим що.*

Наприклад:

Через те що пішов дощ, ми не вирушили в похід.

Ми не вирушили в похід, так як пішов дощ.

Ми не вирушили в похід, тому що пішов дощ.

Ми не вирушили в похід, бо пішов дощ.

Сполучник *затим що* має дещо архаїчний характер:

А більший меншого тусає та ще й б'є, затим що сила є. (Л. Глібов)

Часто перша частина сполучника *тому що, через те що* вводиться в головну частину речення; робиться це для підсилення значення причиновості.

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

1. Підрядні обставинні частини зі значенням причини розкривають причину того, про що йде мова в головній частині речення.

2. Приєднуються сполучниками: *тому що, тим що, через те що, так як, бо.*

3. Дуже часто перша частина сполучника *тому що* стоїть в головному реченні й відіграє роль сказівного слова.

Ми мову нашу любимо тому, що це батьківська споконвічна мова.

Українську мову повинні знати всі, тому що це мова державна.

Якщо в першому випадку автор висловлювання хотів підкреслити саме причину *тому (чому саме?)*, то в другому випадку, очевидно, потрібно було підкреслити, що дія, обумовлена причиною, вказаною в підрядній частині, стосується всіх. Як бачимо, в даному випадку кома може ставитись як перед **ЩО**, так і перед словом **ТОМУ** — вид речення від цього не міняється.

По-іншому стоїть справа зі сполучником *так як*.

Розглянемо два речення:

1. *Я усе зробила так, як матуся вчила.*

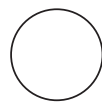
2. *Я все встигла зробити, так як не гаяла часу даремно.*

З першим реченням ми вже працювали і пам'ятаємо, що це складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною способу дії (...зробила так (як? в який спосіб?), як матуся вчила).

У другому випадку підрядна частина речення розкриває не спосіб виконання дії (як вона була виконана), а причину, завдяки якій дія була виконана. (*Я все встигла зробити (з якої причини?), бо (так як) не гаяла часу даремно.*)

УВАГА!

Не сплутуйте сполучник *так як* із прислівником *так* та сполучником *як*. Сполучник *так як* вживається при підрядних обставинних частинах зі значенням причини. Комою він не розривається. Між прислівником *так* та сполучником *як* ставиться кома. Вживаються вони при підрядних обставинних частинах способу дії.

Перевірте свої знання про підрядні речення причини, виконавши завдання № 8, 8-а, 8-б.

§16. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами мети

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Підрядні обставинні частини зі значенням мети розкривають **навіщо**, **для чого**, **з якою метою** здійснюється дія, про яку говориться в головній частині речення. З головною частиною речення з'єднуються сполучниками: **щоб**, **аби**, **щоби**, **для того щоб**, **зادля того щоб**, **затим щоб**.

Підрядні обставинні мети з'єднуються з головним з допомогою сполучників: *щоб*, *аби*, *щоби*, *для того щоб*, *зadля того щоб*, *затим щоб*. Як і в підрядних обставинних частинах причини, постановка коми залежить від того, що саме хоче підкреслити автор висловлювання, і на визначення виду підрядного речення не впливає.

Підрядні обставинні частини речення зі значенням мети розкривають мету дії, про яку говориться в головній частині речення: *навіщо?* *для чого?* *з якою метою?* вона була здійснена.

Наприклад:

Живе людина на землі, щоб добрий слід по ній зостався. (Людина живе (з якою метою? навіщо?)...)

Щоб добре мати, треба добре дбати. (Народна творчість) (... добре дбати треба (навіщо?)...)

УВАГА!

При вживанні сполучників для того **щоб**, **затим щоб**, **зadля того щоб** при підрядних частинах обставинних мети кома може ставитися *і перед щоб і після*. На вид підрядного речення це не впливає. Воно залишається обставинним мети.

Змінюється тільки склад головної та підрядної частини речення.

Порівняймо:

1. *Для того щоб жити, треба працювати.*

Головна частина речення: *треба працювати (для чого? з якою метою?)*

Підрядна частина речення: *для того щоб жити.*

2. *Для того, щоб жити, треба працювати.*

Головна частина речення: *Для того треба працювати... (з якою метою? навіщо?)*

Підрядна частина: *щоб жити...*

§17. Речення з підрядними обставинними частинами зі значенням умови

Підрядні обставинні частини речення зі значенням умови розкривають умову, за якої дія, названа в головній частині реченні, була б можлива.

Запитання: *за якої умови?*

Наприклад:

1. *Якби ви вчилися так як треба, то й мудрість би була своя. (Т. Г. Шевченко) (мудрість була б своя (за якої умови?), якби ви вчилися так як треба)*

2. *Коли б мені не тиночки та не перелазу, ходив би я до дівчини по чотири рази. (Нар. творчість) (Ходив би до дівчини*

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Підрядні обставинні частини зі значенням умови вказують, за якої умови можлива дія, вказана в головній частині речення, й відповідають на запитання за якої умови?

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

1. Підрядні частини умови можуть приєднуватися до головних з допомогою сполучників *коли, як, якщо, аби, якби*. При сполучникові *коли* часто вживається частка *б*.

2. Підрядні умови можуть стояти як перед головною частиною речення, так і після неї.

3. В підрядних обставинних частинах речень зі значенням умови. **ЯК** та **КОЛИ** є сполучниками.

життів! (Порятуєш тисячі життів (за якої умови?), якщо життя свого не пошкодуєш).

Світ збережем, якщо будемо в світі Людьми. (Світ збережем (за якої умови?), якщо будемо... Людьми).

Замість сполучника **якщо** в реченнях такого типу можуть вживатися сполучники **як, коли**: *Світ збережем, коли будемо в світі Людьми. Світ збережемо, як будемо в світі Людьми.*

по чотири рази (за якої умови?), якби не тиночки та не перелазу)

3. *Ой, не лила б дівка сльози, аби мала добрий розум. (Народна пісня) (Дівка не лила б сльози (за якої умови?), аби мала добрий розум).*

У всіх наведених вище реченнях для надання значення умовності використано формотворчі частки *б, би*, що служать для творення умовного способу дієслів. Проте, підрядні обставинні частини зі значенням умови можуть утворюватися й без них.

Наприклад:

Якщо життя свого не пошкодуєш, то порятуєш тисячі

Перегляньте всі наведені приклади та зробіть висновок про місце підрядної частини зі значенням умови по відношенню до головного.

Виконайте завдання № 12, 12-а, 12-б

§18. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами зі значенням наслідку

Ці частини складнопідрядного речення розкривають наслідок того, про що йшла мова в головній частині речення.

Наприклад:

1. *Зранку пішов дощ, так що екскурсію відмінили.*

2. *Мова — одна з найголовніших ознак нації, тож відродити її — наш найперший обов'язок. (З газети)*

3. *Це був вирішальний і, як усі усвідомлювали, смертний бій, отож і готувалися до нього з якоюсь особливою ретельністю й урочистістю (Д. Клюєнко).*

Запитання до підрядних наслідкових частин речень поставити неможливо. Як не дивно, в даному випадку легше поставити питання від підрядної частини речення до головної, так як у головній міститься

причина того наслідку, про який говориться в підрядній.

Складні речення з підрядними наслідковими частинами є ніби «оберненими» до складнопідрядних з підрядними причини. Якщо в другому випадку **головна** частина речення **містить наслідок**, а **підрядна** — **причину**, то в першому — навпаки: в **головній** частині речення міститься **причина**, а в **підрядній** — **наслідок**.

Погляньмо:

Ми запізнались, так що автобус відбув без нас.

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

1. Підрядні обставинні **наслідкові** частини розкривають наслідки того, про що говориться в головній частині речення.

2. **Питання до таких речень поставити не можна.**

3. Підрядні наслідкові приєднуються до головного сполучниками **так що, тож, отож, внаслідок чого.**

Головна частина речення: *Ми запізнались* — це власне причина того, про що йде мова в підрядній. Підрядне речення: *...автобус відбув без нас* — це наслідок запізнення, про яке йде мова в головному реченні, і яке є причиною даного наслідку.

Досить переставити частини речення місцями, та замість сполучника *так що* вжити сполучник *так як* і речення перетворюється в складнопідрядне з підрядною частиною вже не наслідку дії, а причини.

Так як ми запізнались, автобус відбув без нас. (Автобус відбув без нас (з якої причини?), так як ми запізнались).

Як бачимо, в цьому реченні, на відміну від попереднього, по-

УВАГА!

Щоб не сплутати підрядні обставинні наслідкові з обставинними причини слід пам'ятати, що наслідкові приєднуються до головного сполучниками *так що, тож, отож*, замість яких можна підставити сполучник внаслідок чого, вживаний, як правило, в офіційно-діловому стилі.

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

1. В складнопідрядних реченнях з підрядними причини головна частина речення може стояти і перед, і після підрядної. В реченнях з підрядними наслідковими частинами — головна стоїть тільки перед підрядним.

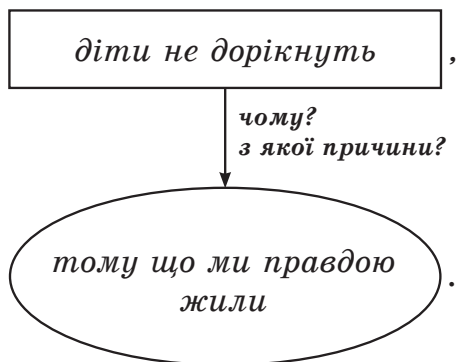
2. Підрядні обставинні наслідкові — це єдиний вид підрядних речень, до яких неможливо поставити запитання.

відомлення про наслідок винесене в головну частину речення, а причина — міститься в підрядній.

Розгляньмо все, про що йшла мова в цьому параграфі, на конкретних прикладах речень та їх графічних схем.

Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами причини

1. *Ми правдою жили, тому не дорікнуть нам діти наші.*

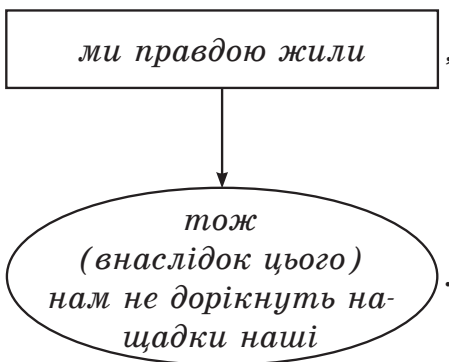

2. *Дітям стало весело, бо вночі намело кучугури снігу.*

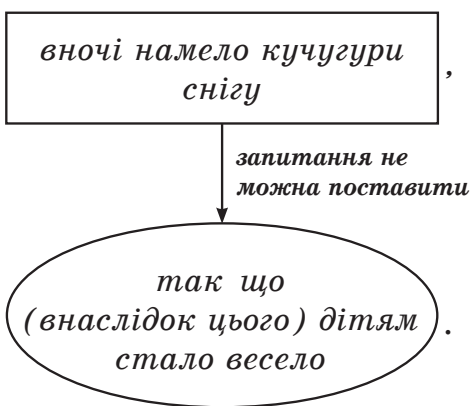

Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами наслідковими

1. *Ми правдою жили, тож нам не дорікнуть нащадки наші.*

2. *Вночі намело кучугури снігу, так що дітям стало весело*

Виконайте завдання 13, 13а, 13б.

§19. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами допусту

Підрядні обставинні частини зі значенням допусту розкривають обставини, незважаючи на які (всупереч яким) здійснюється, або може бути здійснене те, про що йде мова в головній частині речення.

Наприклад:

1. *Хоч сад довкіл був розкішний, проте від нього віяло якоюсь пусткою й самотністю. (Від саду віяло пусткою і самотністю (незважаючи на що?))*

2. *Дарма що батько вчив добру, він серцем злу віддався. (Він серцем злу віддався (всупереч чому?))*

3. *Хай бурі й хвищі світ заповнили, ми власним серцем зігриваєм світ. (Ми зігриваєм світ (незважаючи на що?))*

Іноді підрядні допустові частини речення приєднуються прийменниками *незважаючи на те, що; всупереч тому, що*, які вживаються частіше в офіційно-діловому та науковому стилях.

Складнопідрядні речення з підрядними допустовими частинами слід відрізнити від простих речень з однорідними присудками, поєднаними протиставними сполучниками.

Порівняймо два речення:

1. *Хоч коса довга, та розум короткий.*

2. *Язык хоч і не довгий, зате гострий.*

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

1. Підрядні допустові частини речень розкривають обставини, всупереч яким чи незважаючи на які можливе те, про що говориться в головній частині.

2. Підрядні допустові частини речень з'єднуються з головним при допомозі сполучників *дарма що, всупереч, незважаючи на те, що, хоч*; часток *хай, нехай*; також протиставних сполучників *а, але, зате, проте, однак*.

УВАГА!

Складнопідрядні речення з підрядними допустовими дуже легко сплутати з простими реченнями, в яких два однорідні присудки протиставляються один одному. Щоб уникнути помилки, слід визначити, чи до одного підмета відносяться ці присудки, чи до двох різних. Якщо до одного — це просте речення, як до двох — складнопідрядне.

Обидва речення дуже подібні за будовою. Проте в першому реченні дуже виразно проглядаються дві граматичні основи: *Коса довга, розум короткий*. (Нагадуємо, що в реченнях, де відсутнє дієслово, прикметник який стоїть після підмета, є присудком). Речення з двома граматичними основами є складним.

Тепер погляньмо, чи є дві граматичні основи в другому реченні: *Язык — підмет; не довгий — присудок*. далі йде ще один присудок — *гострий*. Чи утворює він другу граматичну основу? Ні! Тому що відноситься не до якогось іншого, а до того ж самого підмета: *Язык не довгий, язык же й гострий*.

Отже, маємо два присудки, що відносяться до одного й того ж підмета, тобто — два однорідні присудки, з'єднані протиставним сполучником *зате*.

Таким чином, недивлячись на подібність наведених речень за будовою, одне із них (перше) є складнопідрядним з підрядною

допустовою частиною, а друге — простим реченням з однорідними присудками.

Щоб правильно визначити тип таких речень, слід подивитись, чи до одного підмета відносяться обидва присудки, чи до двох різних. В першому випадку маємо справу з простим реченням, у якому є два однорідних присудки, що протиставляються один одному, а в другому — із складнопідрядним реченням.

Виконай завдання № 14, 14-а, 14-б.

§20. Складнопідрядні речення з різними видами підрядного зв'язку

Розгляньмо речення:

Ніч, що досі ніби зачаєно чекала десь у хащах, враз огорнула галявину своїми цупкими обіймами, стрибнувши на нас зненацька, як стрибає на жертву зголоднілий, стомлений довгою засідкою звір.

(Д. Ключенко)

Не важко помітити, що дане речення складається з 3-х частин.

1. *Ніч враз огорнула галявину своїми цупкими обіймами, стрибнувши на нас зненацька* — головне речення.

2... *що досі ніби зачаєно чекала десь у хащах* — підрядна частина, що пояснює підмет головної (*ніч — яка?*). На це запитання відповідають підрядні означальні частини речень. Отже, друга частина речення є підрядною означальною.

3... *як стрибає на жертву зголоднілий, стомлений довгою засідкою звір.*

Підрядна частина речення доповнює зміст дієприслівникового звороту (ми пам'ятаємо, що дієприслівник — це слово, яке означає дію. Додаткову, другорядну, але все-таки дію). Отже, третя частина речення уточнює, як саме відбулася дія, виражена дієприслівником

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

1. В графічній схемі головне речення позначається прямокутником, а підрядні — кружечками.

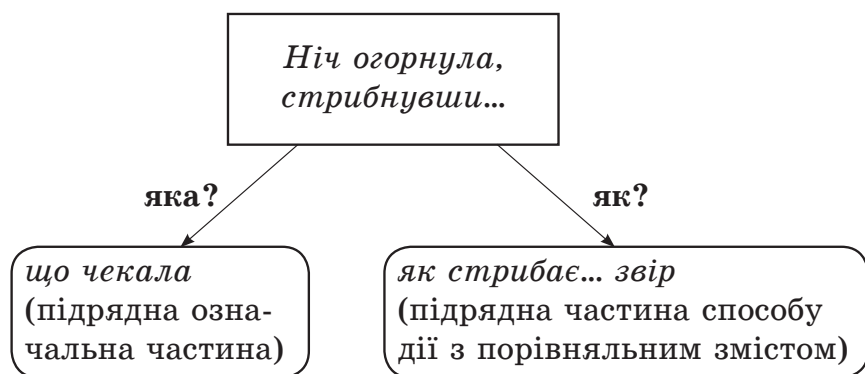
2. Якщо підрядні речення відносять до одного й того ж слова та відповідають на ті ж питання (тобто є однорідними), то лінії, що ведуть до кружечків виводяться з однієї точки.

3. Якщо підрядні різних видів, то лінії виводимо з різних точок.

із залежними словами. Такі частини складнопідрядних речень є підрядними обставинними способу дії (в даному випадку вона має порівняльний зміст).

Давайте для кращого зорового уявлення складемо графічну схему цього складного речення, яке містить в собі підрядні частини різних видів.

Схема № 1

Така підрядність, при якій підрядні частини відносяться до різних слів головного речення й відповідають на різні запитання, зветься паралельною підрядністю.

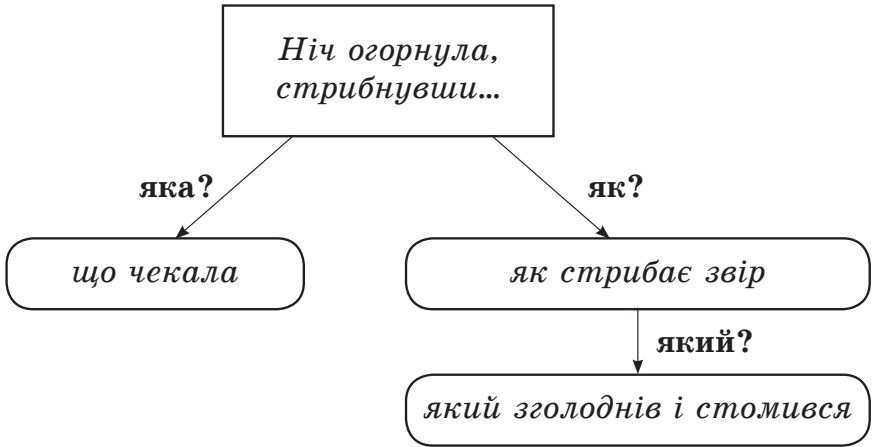
Речення можна ускладнити, замінивши поширене означення до слова звір (дієприкметниковий зворот) ще однією підрядною частиною: [Ніч, (що досі ніби зачаєно чекала у хащах), враз огорнула галявину цупкими обіймами, стрибнувши на нас зненацька], (як стрибає на жертву звір), (який зголоднів і стомився від довгого сидіння в засідці).

Очевидно, кожному зрозуміло, що кружечок з четвертою частиною слід приєднати до того, в якому міститься

слово звір, бо саме це слово нею пояснюється: *звір (який?)*, який зголоднів і стомився від довгого сидіння в засідці. — підрядне означальне.

Отже тепер схема матиме такий вигляд:

Схема № 2

Підрядність, при якій кожна наступна підрядна частина речення залежить від попередньої підрядної, зветься послідовною:

Існують речення з **однорідною підрядністю**.

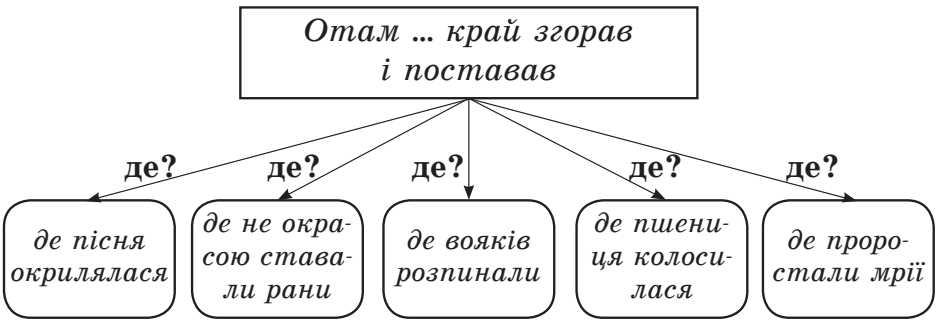
Наприклад:

1. Де пісня окрилялася в зітханні,
2. де не окрасою в бою ставали рани,
3. де вояків за рани розпинали,
4. де на крові пшениця колосилась,
5. де крізь наругу проростали мрії, —
6. отам мій край згорав
і поставав нетлінним.

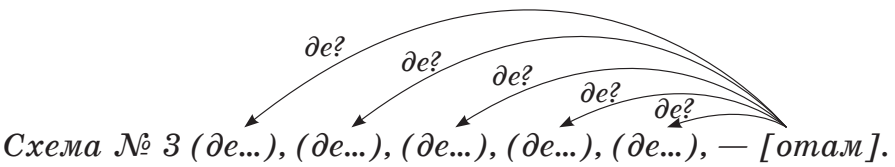
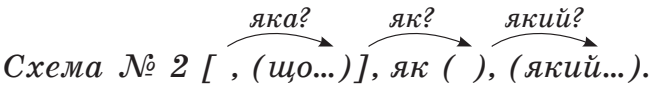
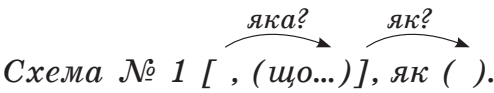
(О. Олійників)

Як бачимо, всі 5 підрядних частин речення розкривають зміст слова *отам*, що є обставиною в головній частині; всі вони відповідають на запитання *де?* Це однорідні підрядні обставинні частини місця.

Схема № 3

Графічні схеми значно наочніші й зрозуміліші, ніж лінійні. Проте в шкільній практиці чомусь прийнято вживати лінійні схеми. Отож, спробуємо зобразити наші речення з допомогою лінійних схем.

Виконайте завдання № 15, 15-а, 15-б.

мова у частині: ...і зрозуміле все до дна, і рідне-рідне... — також пов'язане із обставиною тоді. (Тоді стаю ясна, проста й погідна, і (тоді ж) все стає зрозумілим і рідним). Отже, маємо дві головні частини речення, пов'язані сурядним зв'язком, кома між якими не ставиться, оскільки є **спільний другорядний член речення тоді**. Від вказівного слова *тоді* ставимо природне запитання: *коли?*

1. *Коли на травах, як зірки, — блакитні роси (мається на увазі присудок — лежать, сяють...)*

Ця частина речення ускладнена порівнянням **як зірки**. Що являє собою це порівняння? Порівняльний зворот чи ще одну частину речення, підпорядковану першій?

Ми пам'ятаємо, що всі порівняння, приєднані сполучниками як, ніби, наче, немовби, окрім тих, що стали фразеологізмами (летить як стріла, почервонів як рак..., та порівнянь-присудків, можуть мати або означальне, або обставинне значення і виконувати синтаксичну функцію або другорядного члена речення (означення, вираженого порівняльним зворотом), або підрядної частини речення: означальної — якщо в ній є **наявний** власний присудок, або обставинної (способу дії чи міри й ступеня). Присудок в підрядних обставинних частинах речення з порівняльним змістом частіше всього пропущений (не написаний!), він «в умі» підставляється із головної частини речення. А будь-яка синтаксична конструкція, в якій є присудок (наявний чи уявний) завжди є реченням. Якщо присудок пропущений, бо й так зрозумілий із контексту, то речення є неповним. (Про це ми детально говорили в §11, і якщо хтось що-небудь забув, то перечитайте його ще раз).

Отже, щоб зрозуміти, чи порівняння **як зірки** є просто означенням, вираженим порівняльним зворотом, чи становить ще одну підрядну частину, підпорядковану першій, треба визначити, до присудка першої частини (лежать), в даному випадку — пропущеного, воно відноситься, чи до підмета **роси**. Тобто, вирішити, чи це роси подібні до зірок, чи вони лежать, подібно до того, як лежать зорі.

Цілком очевидно, що порівняння в даному випадку відноситься до слова роси: роси (які?) як зірки і є порівняльним зворотом — означенням.

Отже:

1. *Коли на травах, як зірки — блакитні роси...* — підрядна обставинна частина часу, співвідносна з двоскладним (бо присудок зрозумілий із контексту), поширеним, неповним (бо присудок пропущений) реченням, ускладненим відокремленим означенням, вираженим порівняльним зворотом.

2. *...коли над річкою дядьки отаву косять...* — підрядна обставинна частина часу, однорідна з першою, співвідносна з двоскладним, поширеним, повним реченням.

3. *...коли кручені паничі у мегафони про все... шепчуть сонно...* — однорідна з попередніми обставинна частина часу, співвідносна з простим двоскладним поширеним повним реченням.

4. *...що бачили вночі...* — з'ясувальна по відношенню до 3-ї частина речення, співвідносна з (увага!) двоскладним! (бо підмет зрозумілий із контексту: *бачили кручені паничі*, а не хтось інший!), поширеним неповним реченням.

5. *...і десь, як бджілка золота, супутник лине...*

При розгляді цієї частини речення треба звернути увагу на два моменти.

Перший: ця частина речення приєднана до 3-ї частини сполучником *і*, отже, між цією та 3-ою частинами існує сурядний **сполучниковий** зв'язок.

Між 1-ою, 2-ою та 3-ою частинами зв'язок також сурядний за змістовними відношеннями: вони є також однорідними. Але там ця однорідність передається **безсполучниковим** зв'язком, то ми, не задумуючись поставили між ними коми. А тут?

Чи завжди між сурядними частинами складних речень ставиться кома? Ні. Ми з вами пам'ятаємо, що кома між ними не ставиться, якщо складносурядне речення є пи-

тальним або окличним і коли всі частини складносурядного речення мають спільний член, тобто, слово, яке відноситься до всіх його частин.

Подивімося на 3-тю і 5-ту частини нашої синтаксичної конструкції, які пов'язані сурядним зв'язком з допомогою сполучника *і*: можливо, ми знайдемо якесь слово, що відноситься до обох цих частин? Знайшли? Звісно, є таке слово! **Коли**: ...коли кручені паничі... шепочуть і (коли) десь... спутник лине...

То чи потрібна кома між цими частинами? Ясно, що ні.

Другий момент, який потребує розмірковування — це синтаксична роль порівняння *як бджілка золота*: це ще одна частина речення чи означення, виражене порівняльним зворотом? Реченням такі порівняння бувають, якщо в них можна підставити присудок із першої (головної) частини. Спробуймо! *Десь спутник лине (як?), як (лине) золота бджілка.*

Можна порівняти політ (дію) ледь видимого здаля супутника з летом (дією) бджілки? Можна, бо ж і те, й інше летить, рухається, і політ бджілки ми бачили частіше, ніж політ супутників, то й порівняння з польотом бджілки допомагає нам чіткіше уявити, як десь далеко летить невидимий супутник. Але ж, якщо в порівняння зі сполучниками *як, мов, ніби, наче* та ін. потрібно підставляти присудок (а як ми ставимо запитання від присудка, то це потрібно робити, інакше дію, ним названу, не буде з чим порівнювати!), — то це уже не зворот, а ще одна частина складного речення. Отже те, що ми записали під цифрою 5, — це не одна, а дві частини періода! Проаналізуймо їх.

5. ...*і десь, ..., спутник лине,...* — частина періода, однорідна з 1-ою, 2-ою та 3-ою частинами, підрядна обставинна часу по відношенню до головної і сурядна по відношенню до 3-ої; співвідносна з двоскладним, поширеним, повним реченням.

6. ...як (лине) бджілка золота... — по відношенню до 5-ої — підрядна частина обставинна способу дії (супутник лине — як? —, як (лине) бджілка...); співвідносна з двоскладним (бо присудок підставляється з контексту), поширеним, неповним (бо присудок пропущено) реченням.

7. ...і день метеликом зліта над картопляним... — частина періода, однорідна з 1-ою, 2-ою, 3-ою, 5-ою частинами; підрядна обставинна часу по відношенню до головної і сурядна по відношенню до 6-ої частини; співвідносна з двоскладним, поширеним, повним реченням.

Увага! День зліта (як?, а не чим?) метеликом.

Ще раз увага! Кома перед *і* поставлена не тому, що слово *коли* до цього речення не відноситься, як до попереднього — воно є спільним! Але ж сполучник *і* повторюється вдруге! А перед повторюваними сполучниками ставиться кома.

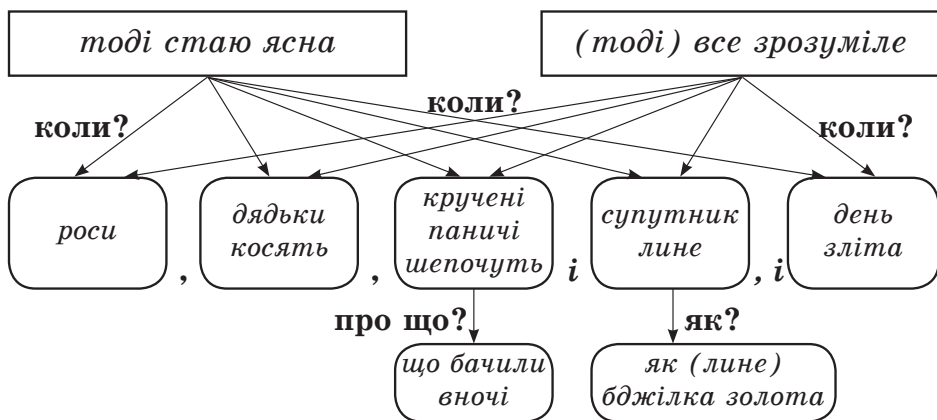
8–9. ...тоді стаю така ясна, проста й погідна і зрозуміле все до дна, і рідне-рідне. — головна частина періода, що в свою чергу складається з двох однорідних сурядних речень:

8. ...тоді стаю така ясна, проста й погідна... — перша головна частина періода, співвідносна з односкладним означено-особовим (я стаю ясна...) поширеним повним реченням, ускладненим однорідними іменними складеними присудками.

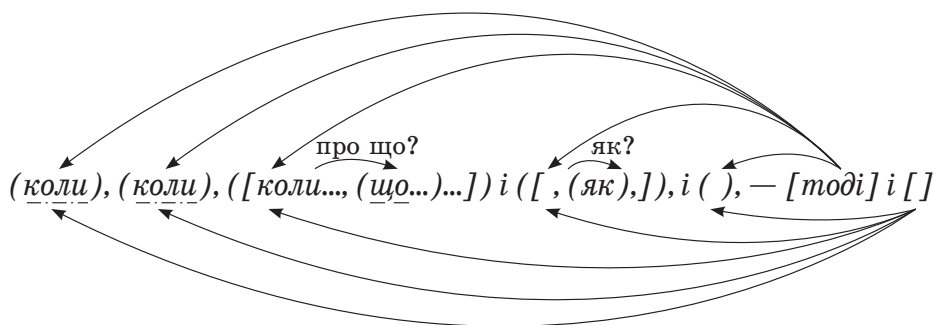
9. ...зрозуміле все до дна, і рідне-рідне. — друга головна частина періода, сурядна з першою головною частиною, співвідносна з двоскладним, поширеним повним реченням, ускладненим однорідними присудками. Перед першим *і*, що поєднує частини складносурядного речення, кома не поставлена, бо обидві частини мають спільний член: обставину часу тоді. Перед другим *і* кома стоїть, бо сполучник повторюється (все і зрозуміле, і рідне...)

Спробуймо відобразити розглянуте речення у графічній схемі.

Головних частин речення у нас дві, пов'язані сурядним сполучником *і*: ...стаю така ясна, проста й погідна і зрозуміле все до дна, і — рідне-рідне. Всі підрядні частини речення (обставинні часу) відносяться до обох цих головних частин, тому й стрілки до них слід провести від обох головних частин. Малюємо схему:

В лінійній схемі речення матиме такий вигляд:

А зараз спробуйте розібратися з віршем, що також являє собою складне речення з різними видами зв'язку, запропонованим в завданні № 16.

§22. Розділові знаки в сполучникових складних реченнях узагальнювальне повторення

Розділовий знак	Умова його постановки	Приклад	Інтонація
КОМА — найпоширеніший знак у складносурядному реченні — ставиться	Завжди ставиться між головною і підрядною частиною складнопідрядних речень. Коли частини складносурядного речення відображають одночасні або послідовно слідуючі події, чи подають їх перелік.	<p><i>Пам'ятай стежину, що веде додому. Як посієш, так і пожнеш. Я повернусь, коли завітнуть сади.</i></p> <p><i>І день іде, і ніч іде, і голову схопивши і руки, дивуєшся...</i> (Т. Шевченко)</p> <p><i>...Вечірня зіронька встає, а мати хоче научити, та соловейко не дає.</i> (Т. Шевченко)</p>	При комі голос на останньому слові перед нею піднімається вверх (Станіславський казав: «Делает эдакий загиб») і після невеликої паузи опускається. Порівняймо інтонаційний малюнок при крапці й при комі. <i>Пам'ятай рідну стежину. Пам'ятай стежину, що веде додому.</i> У другому випадку різкий «загиб» утору заставляє чекати продовження речення.
КОМА не ставиться	1. Коли обидві частини складносурядного речення мають спільний другорядний член, вставне слово чи підрядне речення; коли обидві частини речення є питальними або окличними; коли обидві частини є безособовими реченнями.	<p><i>Вже червоніють помідори і ходить осінь по траві.</i> (М. Рильський) (Червоніють помідори і ходить осінь (КОЛИ?) ВЖЕ — обставина спільна для обох частин речення. Коли звечоріло, раптом ударив грім і залопотіє лапатий дощ. (О. Донченко) Коли звечоріло — підрядне речення, спільне для обох самостійних (головних) частин. Ударив грім і залопотів дощ (КОЛИ?) коли звечоріло. Світає на землі й весниться на душі. (Безособове) Хто нас веде й куди нам шлях проліз? (обидві частини є питальними). Хай процвітає Україна і славиться її народ!</p>	

Розділовий знак	Умова його постановки	Приклад	Інтонація
КРАПКА З КОМОЮ ставиться	Якщо в частинах складносурядного речення йдеться про події, віддалені в часі, в просторі, або якщо в одній із частин є кілька ком.	Впала ніч на степ, прозора і ясна, світлом місяця, мов серпанком, оповита; ідесь далеко вгомонилося місто; і хотілося вірити в добрі врожаї, мирні дні й доброту людськy.	Інтонація при крапці з комою подібна до інтонації при крапці: <i>і сади зацвілі; // і заворушилися жита в полях; // і бескиди покидали свої білі шапки.</i> Пауза при крапці з комою дещо довша, ніж при комі.
ТИРЕ — ставиться	Коли частини складносурядного речення відображають різку зміну подій або несподіваний наслідок того, про що йшла мова в попередній частині речення.	<i>Дмухнув вітер понад ставом — і сліду не стало.</i> (Т. Шевченко) <i>Глянула дієчина — а перед нею міст срібний з перилами золоченими.</i> (Нар. казка)	Інтонація при тире дуже подібна, але ще характерніше виражена ніж при комі. Голос перед тире ще вище підіймається вгору й пауза витримується ще різкіша й довша. <i>Глянула дієчина // — а перед нею...</i>
КОМА І ТИРЕ	В періоді, головне речення якого стоїть після підрядних.		інтонація — як при тире.

§23. Безсполучникові складні речення

Звернімося ще раз до таблиці № 1 (стор. 14).

Як бачите, всі її розділи, окрім розділу «Безсполучникові складні речення» нами опрацьовані.

Згадайте, з допомогою яких компонентів з'єднуються частини складносурядних та складнопідрядних речень?

Який із цих 3-х компонентів відсутній у безсполучниковому складному реченні?

Не важко здогадатись, що при відсутності сполучників, які в складносурядних та складнопідрядних реченнях допомагають встановити смислові зв'язки між їх частинами, роль інтонації в безсполучниковому складному реченні особливо посилюється.

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Безсполучниковим складним реченням є таке складне речення, частини якого з'єднуються за змістом та за допомогою інтонації.

§24. Сміслові зв'язки, інтонація та розділові знаки в безсполучникових складних реченнях

За характером смислових зв'язків між частинами безсполучникових складних речень, ці речення можуть бути подібні до складносурядних та складнопідрядних речень.

Спробуйте прочитати нижченаведені речення, дотримуючись інтонації, вказаної схемою:

1. *Впала ніч на $\overrightarrow{\text{трави}}$ / заіскрились $\overrightarrow{\text{роси}}$ / заплітає вітер вербам довгі $\overrightarrow{\text{коси}}$.*

2. *Впала ніч на $\overrightarrow{\text{трави}}$ // заіскрились роси.*

Незначне піднесення голосу та невеликі паузи в кінці першої та другої частини першого речення вказує на інтонацію спокійного переліку подій, що вимагає постановки коми: *Впала ніч на трави, заіскрились роси, заплітає вітер...* Частини даного речення є незалежними одна від однієї.

В другому реченні різке піднесення голосу та різка, велика пауза надає другій частині речення значення наслідку і спонукає поставити між його частинами знак тире. *Впала ніч на трави — заіскрились роси.* (Роси заіскрились внаслідок того, що впала ніч на трави).

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

Змістові відношення між частинами безсполучникових складних речень подібні до тих, які існують між частинами складносурядного та складнопідрядного речення.

Отже, вже розгляд лише двох речень переконує нас в тому, що змістові відношення між частинами складного безсполучникового речення можуть бути подібні до тих, які існують між складносурядними та складнопідрядними реченнями.

I. Розглянемо ці відношення дещо детальніше.

1. Як і в складносурядному реченні, між частинами безсполучникових речень може існувати смисловий зв'язок невіддільності, однорідності.

Наприклад:

Вітер віє на долину, колише билину, рід до роду листи пише та на Україну. (Нар. творчість)

В даному реченні його частини відображають відношення одночасності дії. Читаються такі речення з перелічувальною інтонацією.

Між їх частинами, як і завжди при інтонації перелічення, ставиться кома.

Ту ж інтонацію і той же розділовий знак маємо в безсполучникових реченнях, які відображають послідовність подій чи явищ, про які іде мова в частинах безсполучникового складного речення.

Наприклад:

Схилилось сонце за гору, дмухнув прохолодний вітерець з долини, денна втома поволі відступила. (І. Білик)

2. Коли ж потрібно перелічити події чи явища, які віддалені одне від одного в часі або в просторі, тоді між однорідними частинами безсполучникового речення може стояти крапка з комою.

Наприклад:

Шелестить пожовкле листя по діброві; гуляють хмари; сонце спить; ніде не чуť людської мови... (Т. Шевченко)

При крапці з комою інтонація подібна до тієї, яка супроводжує звичайну кому, але пауза дещо довша, що дозволяє передати віддаленість описуваних подій і явищ.

В наведеному прикладі довга пауза дозволяє ніби перевести погляд з землі, де шелестить пожовкле листя, аж у

небо, де гуляють хмари. Сонце, яке спить, мабуть що, знаходиться десь далеко від хмар, на які спершу впав погляд ліричного героя. Далі герой знову звертає увагу на землю, але передає вже не враження від сприйняття природи, а, власне, скаржиться нам на свою самотність, бо «людської мови» ніде не чути.

Між частинами таких речень можна поставити єднальні сполучники *і, та* (в значенні *і*), іноді — протиставні сполучники *а, але, чи, та* (в значенні *але*).

...сонце спить, (і) ніде не чує людської мови...

Вітер... колише билину, (а) рід від роду листи пише...

3. Як і в складносурядних реченнях зміст частин безсполучникового речення може **протиставлятися**.

Наприклад:

Не громи ревуть, не вітри гудуть — славні хлопці-запорожці у похід ідуть. (Нар. творчість)

Між частинами таких речень ставиться тире й читаються вони з інтонацією, що відповідає цьому знакові.

II. Як і в складнопідрядному реченні, частини безсполучникового речення можуть бути залежними одна від іншої.

1. Друга чи кілька наступних частин безсполучникового речення може **розкривати чи конкретизувати зміст попередньої частини, яка має характер узагальнення**. В таких реченнях між першою та наступними частинами ставиться двокрапка.

Все ожило, заворушилося, звеселіло: затріпотіло листя на гіллі, озвалася птаха між листями, скригнула корба біля криниці. (І. Цюпа).

Смислові зв'язки в таких реченнях, як Ви, очевидно, зауважили, дуже нагадують ті, що існують між однорід-

ними членами речення та узагальнювальними словами при них.

Порівняймо: *Все ожило, заворушилося, звеселіло: листя на гіллі, птаха між листям, короба біля криниці.*

Смислові зв'язки ті ж, що й в попередньому реченні. Різниця, проте, в тому, що в другому реченні у нас є лише одна граматична основа, бо присудки *ожило, заворушилося, звеселіло* відносяться і до слова *все*, і до слів *листя, птаха, корба*, що є складовими частинами поняття **ВСЕ** (Ви, очевидно, пам'ятаєте, що **однорідні члени при узагальнювальних словах завжди є тими самими членами речення, якими є узагальнювальні слова...**)

Розглянемо ще кілька прикладів безсполучникового речення, де друга частина конкретизує, роз'яснює (з'ясовує) зміст першої частини.

Мені снилось: я мельник в старому млині. (М. Рильський)

Я знаю: щастя даром не дається. (М. Подольн)

Кажуть люди: дощик буде. (Нар. пісня)

Спробуйте самостійно підібрати сполучник, який можна було б вставити між частинами цих речень, не спотворивши його змісту. Яке б речення ми отримали, вставивши цей сполучник?

Правильно, із сполучником **ЩО**, дані речення перетворилися б у складнопідрядні з підрядними з'ясувальними частинами. Як бачимо, і в цьому випадку між частинами складного безсполучникового речення ставиться двокрапка.

2. Друга частина безсполучникового речення може розкривати причину того, про що говориться в першій частині.

Наприклад:

1. *Щаслива голубка: високо літає...* (Т. Шевченко)

Друга частина речення розкриває, чому саме (з якої причини) голубка є щасливою.

2. *Не завидуй багатому: багатий не знає ні приятні, ні любові.* (Т. Шевченко)

(Друга частина пояснює, чому (з якої причини) багатому не слід заздрити).

В обох реченнях між першою та другою частинами можна було б поставити сполучники: *бо, тому що, так як.*

В безсполучникових реченнях, в яких друга частина розкриває причину або конкретизує, роз'яснює зміст того, про що говориться в попередній, ставиться двокрапка.

3. А зараз давайте спробуємо поміняти місцями частини другого із вищенаведених речень: *Багатий не знає ні приятні, ні любові (?) йому не завидуй.* Причина, що містилася в другій частині Шевченкового речення, у нашому варіанті перемістилася в першу частину речення. Отже друга частина нашого речення вмістила в собі наслідок факту, висловленого в першій частині. В даному випадку між частинами речення можна було б поставити сполучники *так що, отож, тож*, якими приєднуються підрядні наслідкові речення.

Ми вже говорили про те, що у випадках, коли друга частина безсполучникового речення містить в собі наслідок того, про що говориться в першій частині, то між цими частинами ставиться ТИРЕ.

Багатий не знає ні приятні, ні любові — йому не завидуй.

Досить часто в безсполучникових реченнях, друга частина яких має виразне значення наслідку, в першій частині можна вловити вказівку не на причину, що викликала цей наслідок, а на час, коли цей наслідок наступив.

Наприклад:

Защебетав соловейко — пішла луна гаєм. (Т. Шевченко).

Перша частина може сприйматися, як причина, що викликала певний наслідок (луна гаєм пішла внаслідок того,

що соловейко защебетав). З іншого боку, перше речення можна сприймати і як вказівку на час: Коли защебетав соловейко, то пішла луна гаєм.

Змахнула царівна правою рукою — вилетіли з рукава сиві голуби; змахнула лівою — білі лебеді полетіли. (Нар. творчість)

Цілком ясно, що те, що голуби вилетіли з рукава і білі лебеді полетіли є наслідком того, що царівна-чарівниця змахнула рукою (тобто другі частини обох речень є наслідком того, про що говориться в перших частинах), проте сполучник *так що* між цими частинами поставити не можна. А ось часовий сполучник КОЛИ легко вписується в зміст речення: *Коли змахнула царівна правою рукою, вилетіли з рукава сиві голуби; коли змахнула лівою, то полетіли білі лебеді.*

У таких безсполучникових реченнях між його частинами так само, як і в інших, де друга частина має значення наслідку, ставиться знак тире.

ЗАПАМ'ЯТАЙ!

У безсполучникових реченнях, між частинами яких можна поставити сполучник *коли*, як і в тих, де можна вставити сполучники *так що*, *тож*, *отож*, **ставиться знак тире.**

Підведемо короткий підсумок

Ми з вами усвідомили, що в безсполучникових реченнях можуть ставитися найрізноманітніші розділові знаки, постановка яких залежить від змістових відношень між цими частинами.

Давайте зведемо всі ці відомості в одну таблицю.

Розділові знаки в безсполучниковому складному реченні

Розділовий знак	Змістові відношення між частинами безсполучникового складного речення	З якими складними реченнями синонімічні
Кома	При відношеннях невіддільності, однорідності. Коли частини речення передають послідовність, одночасність чи простий перелік подій.	Із складносурядними реченнями, зв'язаними сполучниками і (та), іноді — а.
Крапка з комою	В тих же випадках, але в тому разі, коли події чи явища, про які йде мова в різних частинах речення, віддалені в просторі чи в часі, або в кожній з частин є багато своїх розділових знаків.	Із аналогічними складносурядними
Тире	1. Коли події чи явища, про які йде мова в другій частині безсполучникового речення різко протиставляються тим, про які говориться в його першій частині. 2. Коли друга частина безсполучникового речення містить наслідок того, про що говориться в першій. Перша частина іноді може сприйматися як вказівка на час, коли цей наслідок наступив.	Із складносурядними, частини яких з'єднані протиставними сполучниками. Із складнопідрядними з підрядними наслідковими, або підрядними часу, де на час вказує перша частина речення.
Двокрапка	1. Коли одна чи кілька наступних частин безсполучникового речення конкретизують зміст першої частини, яка має узагальнювальний зміст. 2. Коли друга частина з'ясовує, розкриває зміст першої частини речення. 3. Коли друга частина безсполучникового речення розкриває причину того, про що йде мова в першій частині.	1. За змістовими відношеннями подібні до речень з узагальнювальними словами при однорідних членах. 2. З підрядними з'ясувальними. 3. Із складнопідрядними реченнями з підрядними причинами.

§25. Стилiстично-художня роль безсполучникових речень

Ведучи мову про роздiлові знаки в безсполучникових реченнях, ми увесь час наголошували на певнiй iх подiбності (синонiмii) iз складними реченнями, частини яких з'єднуються сполучниками чи сполучними словами.

Виникає питання: для чого тодi взагалi потрiбнi безсполучниковi речення, якщо iх легко можна замiнити складносурядними чи складнопiдрядними?

Щоб вiдповiсти на це питання, порiвняймо кiлька речень. Подумайте, якi з них є бiльш експресивними, яскравiше передають динамiку подiй?

1. *Махнув мечем витязь — десяток голiв ворожих у траву скотилися. Махнув удруге — сотня ворогiв довкруз лягло.*

2. *Коли витязь махнув мечем, то десяток голiв ворожих скотилося в траву. А коли махнув вдруге, то сотня ворогiв довкруз лягло.*

1. *Знаю: мене ти нiколи не зрадиш.*

Вiрю: кохання повiк не сплямиш.

2. *Знаю, що мене ти нiколи не зрадиш.*

Вiрю, що кохання повiк не сплямиш.

1. *То не вiхола мете — гуси бiлi пiр'я ронять.*

2. *То не вiхола мете, а гуси бiлi пiр'я ронять.*

1. *Коза з вовком тягалася — тiльки шкура зосталася.*

2. *Коли коза тягалася з вовком, з неї тiльки шкура зосталася.*

Очевидно, ви вiдчули, що в кожнiй парi наведених речень динамiчнiшими, експресивнiшими є саме безсполучниковi речення, позначенi цифрою 1.

Зауважили ви, очевидно, й те, що бiльшiсть зразкiв речень, позначених цифрою 1, взятi з народної творчостi (казки, народнi легенди, прислiв'я) та з поетичних творiв. Це не випадковiсть. Адже безсполучниковi речення допомагають увиразнити головну думку висловлювання, допомагають створити враження руху, яскравiше передати особливостi описуваного.

§26. Роль інтонації в безсполучникових реченнях

В більшості підручників ви зможете прочитати, що інтонація залежить від розділових знаків, які стоять в тому чи іншому реченні.

Це так. Але лише в тому випадку, коли це речення вже є кимось написане, і в ньому вже розставлені розділові знаки.

А коли речення складаєте ви самі, або коли розділові знаки в ньому не поставлені?

Наприклад, вам запропоновано поставити потрібний розділовий знак в реченні:

Меч кресав об меч (?) іскри сипалися у всебіч.

Якщо дане речення буде прочитане учителем, то розділовий знак підкаже вам інтонація.

А коли речення дане в написаному варіанті без розділових знаків? Тут, вам, очевидно, доведеться самостійно вибирати розділовий знак, і залежатиме він від того, якого змісту ви захочете надати реченню, з якою інтонацією ви прочитаєте його для себе. Якщо захочете передати перелік одночасних подій, то поставите кому.

Меч кресав об меч, іскри сипались у всебіч.

Якщо захочете підкреслити, що іскри сипались як наслідок ударів меча об меч, то поставите тире:

Меч кресав об меч — іскри сипались вусебіч.

Отже, інтонація залежить не просто від розділового знака, а від змісту речення та його емоційної насаженості в мовленні.

Ще цікавіший приклад:

Молодь розійшлась (?) в клубі стало нудно.

Давайте подивимось, скільки варіантів змістових відношень між першою та другою частиною речення тут може існувати:

Варіант I. Передача простої послідовності подій:
Молодь розійшлась, в клубі стало нудно.

Варіант II. Передача послідовності подій, віддалених в часі (нудно стало не зразу після того, як розійшлась молодь, а через деякий час):
Молодь розійшлась; в клубі стало нудно.

Варіант III. Передача причинної залежності (чому розійшлась молодь?)
Молодь розійшлась: (бо, тому що) в клубі стало нудно.

Варіант IV. Передача наслідково-часової залежності:
Молодь розійшлась — в клубі стало нудно.
(Коли молодь розійшлась, в клубі стало нудно. Молодь розійшлась, тож (так що) в клубі стало нудно).

В кожному з наведених варіантів зміст речення можна зрозуміти лише завдяки інтонації. Якщо речення не прочитане з відповідною інтонацією, а написано, то кожен з використаних розділових знаків може вважатися правильним. Необхідно лише вміти обгрунтувати його вибір.

Виконайте завдання № 17, 17-а, 17-б

ХОЧУ ПЕРЕВІРИТИ СЕБЕ

Завдання 1

1. Розглянувши ще раз таблицю, дайте відповідь, на які типи поділяються складні речення?

В чому їх відмінність?

2. Які є два різновиди сполучникових складних речень? Чим вони відрізняються один від одного?

3. Які види складнопідрядних речень Ви запам'ятали? На які запитання відповідають підрядні речення в них?

4. Запишіть по пам'яті всі види підрядних обставинних речень та запитання до них.

Звірте відповіді з відповідями, поданими в розділі «Відповіді до запропонованих завдань».

Завдання 2

1. До якого типу належать наведені нижче речення?

а) просте;

б) складносурядне;

в) складнопідрядне;

г) безсполучникове.

1. Коли ти повернешся?

2. Прокотився грім з розгоном, грають блискавок шаблі.

(М. Рильський)

3. Коли ти повернешся, ми продовжимо наше змагання.

4. Земля тремтить у млості і ронить пелюстки.

(М. Рильський)

5. Земля тремтить у млості, й дивується ніч чарівним її цвітінням.

6. Товариш простягнув перед собою руки, обличчя його стало урочистим. (Є. Гуцало)

7. Що думає Василько?

8. *Що думає Василько, того ніхто не знає.*
 9. *Як тебе не любити, Києве мій? (А. Малишко)*
 10. *Я бачив, як вітер березу ломив. (М. Вороний)*
 11. *Хто зветься життєлюбом?*
 12. *Держайте всі, хто зветься життєлюбом! (І. Муратов)*

Завдання 2-а

Складіть схеми речень, поданих в завданні 2, пам'ятаючи, що самостійні частини складних речень позначаються квадратними дужками, а підрядні — круглими.

Завдання 2-б

1. Визначте тип речень, представлених схемами.

- а) $[= -]$, і $[- =]$, а $[- =]$. г) $[- = i =]$.
 б) $[- =]$, щоб $(=)$, (якого $- =$). д) $[= -]$, $[- =]$.
 в) $[- =]$, (які $=$), (звідки $= -$) і $(= -)$.

Складіть речення за даними схемами.

Завдання 3

1. Розставте розділові знаки в поданих реченнях відповідно до змісту та інтонаційних схем.

а) Засвистів-закричав Соловій розбійник // і вмить всі трави додолу приникли. (Нар. казка)

б) Москаль любить жартуючи / жартуючи кине / піде собі в Московщину / а дівчина гине (Т. Шевченко)

в) І сади зацвілі // і заврунилися трави в степу // і солов'ї затьохкали в надвечір'ї // і лиш дівочі гаївки не проспнулися навесні цього немилосердного року.

Завдання 3-а

Складіть схеми поданих нижче речень. Відобразіть в них графічно інтонацію, з якою вони повинні читатися.

1. Рада б море загатити — та море глибоке; рада б неба прихилити — та небо високе. (Нар. пісня)

2. А Синюха, як і два століття тому, несе свої сині води до широкого Бугу; і квітують трави на її берегах; і в біленьких хатках народжуються діти, які знову й знову мріють про звитягу й волю. (Д. Ключенко)

3. Пісні бринять понад рікою, а місяць ріжки наставля. (Н. Гнатюк)

Завдання 3-б

Складіть речення за схемами. Розставте в них розділові знаки.

1. [— =] // і [= —]

2. і [— =] і [— =] / а [— =]

3. [= —] // й [= —] // і [— =]

Завдання № 4

Визначте, чи є членами речення слова **що, як, коли** в наступних прикладах:

1. ...Добре знали ми, що слави нам не буде, ні пам'яті в людей за цей кривавий труд... (І. Франко)

2. Як половіє жито вдалині й мошка над ним висить, як пил космічний, здається, що судилося мені на цій землі любити її довічно.

3. Я люблю, коли в домі є діти... (І. Аненський)

4. Я маю в серці те, що не вмирає (Л. Українка)

5. Як хочеш бути любимим, навчися любити сам. (Нар. мудрість)

6. Там місце пусте уважають за бога, що Одним зветься...

7. Коли господар за отару і серце й душу покладе, то жоден вовк в його кошару повік лазівки не знайде.

Завдання № 4-а

Виконайте розбір речень, поданих в завданні № 4, за членами речення.

Завдання № 4-б

Випишіть з поданих нижче речень лише ті, в яких є сполучні слова. Визначте, яким членом речення вони є, поставивши запитання між частинами речення.

1. *Хліб пахне солодко, як пахнуть медом роси. (Л. Забашта)*

2. *Хто вбить народну пам'ять схоче, того безчестя не мине.*

3. *Була пора, коли цвіли сади.*

4. *І обелісок нагадує про тих, що під гранітом вічним сном заснули (В. Сосюра)*

5. *Діти слухали, як шуміло море.*

6. *Як ту мову нам забути, котрою учила нас всіх ненька говорити?..*

7. *Ми підем, де трави похили. (А. Малишко)*

8. *Він повернув туди, звідки долинав ледь чутний стогін.*

9. *Хай славен буде той, чий голос до волі серце розбудив.*

10. *Тепер він твердо знав, чому присвятить своє життя.*

Завдання № 5

Спишіть. Поставте запитання між частинами складно-підрядних речень. Визначте слова, які вжито для зв'язку головної та підрядної частин. Сполучники обведіть кружечком, а сполучні слова — підкресліть як члени речення. Позначте речення з підрядними означальними частинами знаком плюс, а ті, в яких підрядні речення не є означальними, — знаком мінус.

Хату, де немає згоди, щастя здалеку обходить

Хату, де спокійно й тихо, обминає горе й лихо.

Тій сім'ї, де цінять лад, не потрібен жодний клад.

Якщо в сім'ї лад, то не потрібен і клад.

*Де в хаті роздори, не допоможуть і золоті гори.
Коли в хаті тихо, то не прийде лихо.*

Завдання 5-а.

Прочитайте речення. Поставте запитання між їх частинами. Випишіть із завдання, тільки складнопідрядні речення з підрядними означальними. Зробіть їх розбір за членами речення та схеми.

Зразок:

Дівчинка (яка?), що приїхала до нас із Грузії, знала багато легенд свого краю.

Г^{яка?} (що),]

Не вір людям, які занадто хвалять тебе у вічі.

З гайочка, де нині з'явилося багато грибів, чулися голоси.

Він любив, коли цвіли акації.

Він любив пору, коли цвіли акації.

Боюсь людей, в яких слова солодші меду.

Ми дізнались, що дівчинка приїхала до нас із Грузії.

Дівчинка, що приїхала до нас із Грузії, знала багато легенд свого краю.

Хмара нагадує казковий палац, який за мить перетворюється в коня, що став дибки.

Там, де клубочились хмари, іноді поблискувало.

Завдання 6.

Спишіть, нумеруючи речення, підкресліть у них граматичні основи, поставте, де це можливо, запитання між частинами складних речень та визначте, які з речень є:

1. Складносурядними (запишіть номери речень).
2. Складнопідрядними з підрядною означальною частиною (запишіть номери речень).
3. Складнопідрядними з підрядною з'ясувальною частиною (запишіть номери речень).

1. Не винен я в тому, що сумно співаю. 2. Вічний революціонер — дух, що тіло рве до бою. 3. Під подертими шатрами спить котовисьько ледаче, а коли і осли їх гризуть осоти та будяччя. 4. Я — син народу, що вгору йде... 5. Ще раз зима прийшла, снігами вбрана, й ще раз весна пахуча зацвіла. 6. І був той ліс мені як рідна мати, що втишує тривогу навісню. 7. І добре знали ми, що слави нам не буде, ні пам'яті в людей за цей кривавий труд. 8. Ви розкажіть, що вас погнало з нещасного, хоч рідного вам краю. 9. В синьому морі, в синьому морі хвилька до хвильки плюскоте, а її голос — пшеничний колос аж за серце лоскоче. (з І. Я. Франка)

Завдання 6-а.

Спишіть, розставте розділові знаки та поставте запитання між частинами складних речень. Визначте вид підрядних частин та вкажіть слово, до якого ця частина відноситься. Речення 1, 4, 5 зобразьте схемами.

1. Оце ж тая стежечка де дівчина йшла що із мого серденька щастя унесла. 2. Вкраїно одного тобі бажаю з неба щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе твої найкращії сини. 3. Якби ти знав як багато важить слово одне сердечне теплеє слівце! 4. Той хто на помилках вчиться, може мудрецем зробиться, а хто в помилках упертий буде другим аж до смерті. 5. Дивувалась зима як посміли квітки проростати крізь сніг? (з І. Я. Франка)

Завдання 7.

Дайте відповіді на запитання:

1. Якими частинами мови найчастіше є члени речення, зміст яких пояснюється чи доповнюється означальними, з'ясувальними та обставинними підрядними частинами складнопідрядних речень?

2. Чи можна за сполучником або сполучним словом визначити, яким є складне речення: складносурядним чи складнопідрядним?

3. А чи можна за сполучником чи сполучним словом визначити вид підрядної частини складного речення (означальна, з'ясувальна чи обставинна)? Чому? Чим треба керуватися при визначенні виду підрядності?

4. доповніть схеми та охарактеризуйте зображені ними речення:

1. — =, бо — =.
2. — =, ніби — =.
3. — =, але — =.
4. і — =, і — =, і — =.
5. — =, щоб — =.

Завдання 7-а.

Спишіть, поставте розділові знаки. Визначте вид підрядних частин у складнопідрядних реченнях. Зробіть розбір за членами речення.

УВАГА!

Не забудьте, що підметом може бути тільки те слово, яке стоїть у називному відмінку!

Учень виконав роботу так що навіть досвідчений майстер був вражений.

Деталі в учня вийшли такі що навіть досвідчений майстер здивувався.

Того ще в світі не бувало щоб жаба в небесах літала.

У світі часом так буває що й курка півнем заспіває.

Ніхто ще в світі не видав щоб мак на Паску зацвітав.

Ще не було такого дива щоб груші на вербі вродили. Він так співав що солов'ї завмерли вслухаючись в дзвінкий прозорий спів.

Завдання 7-б.

Складіть по два складнопідрядні речення з означальними, з'ясувальними та обставинними підрядними частинами.

Завдання 8.

Спишіть, поставте, де потрібно розділові знаки. Зробіть розбір за членами речення.

Проставте в таблиці проти відповідної літери номери речень.

А — прості речення з присудка-ми-порівняннями

Б — прості речення з порівняль-ними зворотами

В — складні речення з підрядною означальною частиною

Г — складні речення з підрядною обставинною частиною способу дії

Д — складні речення з підрядною обставинною частиною міри і ступеня

А					
Б					
В					
Г					
Д					

1. *Я тужила за Вами матусю як квітка за сонячним променем (нар. творчість).*

2. *Як парость виноградної лози плекайте мову (М. Рильський).*

3. *Край шляху стояла тополя як велетенська свічка.*

4. *А ранок був неначе перемитий.*

5. *Немов цвяшок у серця вбитий оцю Марину я ношу (Т. Шевченко).*

6. *І тиша скрізь така, мов чари хтось розсипав.*

7. *Я буду знов як лісова царівна (Леся Українка).*

8. *Місяць мов срібний щит викотився з-за хмари.*

9. *А бабі Мокрині приснилося небо крилатою яблу-нею що золоті яблука зорями струшує на натруджені бабині ноги.*

10. *І така довкіл прозорість і духмянь довкіл така ніби Спас золотобровий тихо бродить по садках.*

11. *І ніч така прозора і духмяна немов садками тихо бродить Спас.*

Завдання 8-а.

Доповніть подані нижче речення порівняннями так, щоб утворилися:

- а) просте речення з порівняльним зворотом у ролі означення;
- б) складнопідрядне речення з означальною підрядною частиною;
- в) складнопідрядне речення з обставинною підрядною частиною способу дії;
- г) складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною міри і ступеня.

В разі потреби, можете до поданих частин речення додати необхідні слова чи прибрати зайві, як також і міняти місцями частини речень.

1. *Тополя гомоніла з вітром...*
2. *Спить дитина в колисоньці...*
3. *Маяк вдивлявся в морську далину...*

Завдання 8-б

Поставте, де слід, розділові знаки. Визначте, до яких видів і підвидів (А, Б, В, Г, Д) належить кожне із нижче-поданих речень.

А. просте речення з порівняльним зворотом в ролі означення.

Б. складнопідрядне речення з підрядною означальною частиною, що має порівняльний зміст.

В. Складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною способу дії, вираженою порівнянням.

Г. Складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною міри і ступеня, вираженою порівнянням.

Д. Просте речення із присудком, вираженим порівнянням.

1. *Усі кинулись на страву наче три дні не їли (І. Не-чуй-Левецький).*

2. *Мов щедре вруно родяться слова*

3. *Очі в неї ніби зорі вустонька як маків цвіт.*

4. *І гілка суха як рука кармеліта стискає в долоні оранж горобини (Ліна Костенко)*

5. *І хмарки мов прозорі біленькі хустинки пропливають у небі.*

6. *Хтось злостивий так громами грюка мов горами котяться вози.*

7. *Туман такий мов землю всю запнуто сірим запином.*

8. *Далекий грім не грюкотів а мов дідок старий бурчав про щось під ніс.*

Завдання № 9

Складіть 5 складнопідрядних речень з підрядними обставинними частинами місця, увівши в головну частину речення вказівні слова: *тут, звідти, там, звідтіть, туди*. Зробіть їх розбір за членами речення.

Завдання № 9-а

Уважно прочитайте поданий нижче текст. Випишіть з нього складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами місця. Спробуйте довести, чому саме ці, а не інші речення слід віднести до цього виду складнопідрядних речень.

Матеріальна й духовна культура Трипілья, де виникла одна з перших європейських цивілізацій, становить для нас велику цінність.

Історія трипільських земель губиться в сивій глибині тисячоліть, куди зазирнути можуть лише археологи. Коли стояли мир і тиша, цими землями лилася неквапна пісня хлібороба. Чули ці землі й бойові кличі, коли вдиралися завойовники.

Тут стояли ошатні побілені хатки, де матері-берегині співами виколисували немовлят. Звідси, де на безмежних просторах нашої древньої землі гуляли вітри історії, прийшло

до нас багато елементів нашої сучасної культури. Сюди, де було побудовано першу білостінну хату й розмальовано перший глиняний глечик, тягнеться коріння нашого родоводу.

Завдання № 9-б

Внесіть до тексту Завдання № 9-а такі зміни:

- а) в другому та п'ятому реченнях замініть без шкоди для змісту речення сполучне слово.
 - б) перетворіть без шкоди для змісту третє речення в просте, замінивши підрядне речення *Коли стояли мир і тиша* в звичайну обставину.
2. Напишіть переказ даного тексту, намагаючись уникати точного копіювання вжитих в ньому речень.

Завдання № 10

Визначте вид підрядних частин у реченнях. Аргументуйте своє рішення.

1. *Діти довго дивилися, як кружляли в небі веселики.*
2. *В час, коли зорі багряні падають з неба, люблю слухати тишу ночі.*
3. *Ми зустрілись, коли розцвітали сади.*
4. *Гарно так весною бродиться по стежині степовій, як зоря з зорею сходиться над землею в час нічний.*
5. *Як з тобою ми стрічались, сухі гаї цвіли, а тепер, як розпрощались, зелені пов'яли. (Нар. пісня)*
6. *На цій землі живе мій народ, відколи світ-сонце існує! (Докія Гуменна)*
7. *Так радісно стає, коли почуєш в чужому краї матірні пісні.*

Завдання № 10-а

Замініть, де це можливо, дієприслівникові звороти підрядними обставинними реченнями часу і навпаки.

1. *Коли я повертався з рибалки, то зустрів своїх однокласників.*

2. *Покладаючи квіти на могили героїв визвольного руху, ми подумки клянемося у вірності Вітчизні.*

3. *Зрозумівши трагічні сторінки історії України, я ще більше проникся любов'ю й повагою до свого народу.*

4. *Відколи я переступив шкільний поріг, вчителі ще жодного разу не обманули моїх найкращих сподівань.*

5. *Через багато літ, коли наша Українська держава стане могутньою й квітучою, наші нащадки заздритимуть нам — свідкам сьогоднішніх подій.*

6. *Так радісно стає, коли почуєш в чужому краї матірні пісні.*

Завдання № 10-б

Складіть самостійно 5 складнопідрядних речень із підрядними частинами обставинними місця та по 2 з підрядними означальними, приєднаними до головного словами: *з тих пір як, відколи — відтоді, щойно, ледве, з того часу як.*

Завдання № 11

I. Розставте розділові знаки. Визначте та випишіть з тексту складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами причини.

Михайло Вербицький народився в селі Явірник Руський поблизу давнього українського міста Перемишля що нині належить до Польщі. З 10 років залишився сиротою тому виховувався в родині свого родича — відомого українського культурного та релігійного діяча Івана Снігурського. Так як хлопець мав чудовий голос і тонкий слух його вже змалку запросили до хору Перемишльського дяковчительського інституту.

Незважаючи на те що Михайло Михайлович не мав змоги здобути високої музичної освіти він став автором понад двадцяти музично-сценічних творів ряду симфоній-увертур двадцяти оркестрових рапсодій на українські

теми хорових композицій на вірші відомих українських поетів та більш як 30 літургійних хорів.

Та сьогодні ім'я Михайла Вербицького знає кожен школяр не тому що композитор став основоположником професійної музичної культури в Галичині.

Це ім'я відоме кожному українцю з тієї причини що саме Михайлу Вербицькому належить музика Гімну Української держави написана ним на слова вірша Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна».

Знайдіть в тексті «підступне» речення, яке легко може збити з пантелику не дуже уважного учня.

II. Які з наведених нижче сполучників Ви використали б у:

1. Публіцистичному стилі;
2. Розмовно-побутовому;
3. Науковому;
4. Художньому.

	1	2	3	4
а				
б				
в				
г				
д				

- а) бо; б) так як; в) тому що;
г) позаяк; д) затим що.

Складіть речення з кожним із них.

III. Визначте головну та підрядну частини в реченнях:

1. Так як конкретних фактів біографії героя відомо дуже мало, життя його обросло легендами.

2. Багато конфліктів між дітьми й батьками виникають тому, що і ті, й інші в суперечках часто просто не чують одне одного.

3. Тому що ти мене чекав, тому що я чекала, нас не зломив ні бурі шквал, ні чорних бід навала.

Завдання № 11-а

I. Вставте в речення ті із записаних нижче сполучників, які, на Вашу думку, найбільше підходять за стилем.

1. *Лихо в світі не довічно мучить нас і боре, ... так само, як і щастя, проминає й горе (Б. Грінченко)*

2. *... курка й не сокіл, що крила має, та не літає. (Нар. творчість)*

3. *Він (І. Франко) з повним правом міг назвати себе «сином народу»... завжди жив з народом і для народу. (З підручника)*

(бо, так як, тим-то)

II. Допишіть речення:

1. *..., тому що на кожную силу завжди знайдеться сила ще сильніша.*

2. *Я вірю в щастя, бо...*

3. *Не вчись брехати змалку, оскільки...*

Завдання № 11-б

I. Розставте розділові знаки, проаналізуйте речення:

1. *Так як насувався вечір мандрівникам слід було подумати про нічліг.*

2. *Так як шумує напровесні тала вода шумувало на площі.*

3. *А більший меншого тусає та ще й б'є з тим що силає.*

4. *За тим хто йшов попереду юрмилися перестрашені обличчя.*

5. *Оскільки в місті виросло багато нових будинків я спершу не впізнав знайомі вулиці.*

6. *О скільки нових будинків виросло в місті!*

II. Перебудуйте записані нижче народні прикмети в підрядні речення причини:

1. *Ластівки низько над землею літають, так що дощ буде.*

2. *Зоря надто яскраві, тож чекай морозу.*

3. *Листя з акації до листопада не обпало, так що зима буде теплою.*

4. Коли вранці на траві роси багато, то дощу не чекай.
5. Якщо на Михайла сніг випаде, то довго не лежатиме.

Зразок: Сніг довго не лежатиме, тому що на Михайла випав.

Завдання № 12

Випишіть спершу головні частини речень, поставте від них запитання, після чого допишіть підрядні частини. Визначте їх вид. Поясніть правопис підкреслених слів.

1. Щоб пісні лунали, щоб сади шуміли, докладем завзяття й молодечі сили. (І. Нехода)
2. Ми вийдемо з біди, як совість збережем. (І. Гончарук)
3. Якби ти знав, як страшно то було. (Леся Українка)
4. Як би хотілось, щоб кожна людина в світі жила для добра. (І. Григорович)
5. Щоб дерево вродило, його треба спершу посадити. (Народна мудрість)
6. Пошли душі убогій силу, щоб огненно заговорила. (Т. Шевченко)
7. Коли б ти нашого наслухавсь півня, тоді б ще краще заспівав. (Є. Гребінка)
8. Благослови, рідна нене, старими руками, щоб вороги в полі мліли перед козаками. (П. Куліш)
9. Коханий не хоче любити тебе, коли ти не любиш Вкраїну. (В. Сосюра)
10. Я повернусь до тебе, коли зацвітуть сади. (В. Іванов)
11. Вийди, щоб сонце стрічать! (О. Олесь)
12. Хочу, щоб пісні лунали!

Завдання № 12-а

За поданими схемами складіть складнопідрядні речення, визначте вид підрядних частин.

1. [], (щоб...)
2. (якби), [то...]

3. (якщо), []
4. [], (аби)
5. (коли б), []
6. [], (як...)

Завдання № 12-б

I. Подані прості речення перебудуйте на складнопідрядні з підрядними обставинними мети:

Для виконання громадської роботи слід завжди знаходити хоч трохи часу.

Не шкодуй ні слова, ні праці, ні серця для виявлення любові до матері.

Для відчуття щастя треба просто любити світ.

II. Спробуйте висловити думки, вміщені в поданих нижче реченнях, складнопідрядними реченнями з підрядними обставинними причини. В яких стилях, на вашу думку, доцільніше вжити речення, подані в завданні, та утворені вами.

1. Безвідповідальність — це велике горе для людини.

2. Невміння партнера дотримувати слова — причина виникнення виробничих конфліктів.

Завдання № 13

Поставте, де можна запитання до підрядних речень. Визначте їх вид.

1. Діти виростили розумними й чемними, так що батьки утішались ними.

2. А більший меншого доглядає, так як матір од ранку в роботі.

3. А більший меншого доглядає, так що матір на роботі спокійна.

4. Діти виростили розумними й чемними, тому-то й батьки пишалися ними.

5. Іван Франко знав і любив народну творчість так, що поезія народу стала органічною основою його творчості.

6. Іван Франко знав і любив народну творчість, так що поезія народу стала органічною основою його творчості.

7. Іван Франко знав і любив народну творчість, тому й поезія народу стала органічною основою його творчості.

8. Влітку бур'яни на рові розрослися, так що діти могли схватися в них з головою.

9. Влітку бур'яни розрослися так, що діти могли схватися в них з головою.

10. Марися росла собі втішною щебетушкою, тож любила бабця свою найменшеньку внучку найбільше.

Завдання № 13-а

Утворіть з поданих нижче речень складнопідрядні, використовуючи різні сполучники:

- а) з підрядними обставинними способом дії;
- б) з підрядними обставинними наслідковими;
- в) з підрядними обставинними причини.

Розставте розділові знаки. Де потрібно, поміняйте місцями головну та підрядну частину.

1. Жита й пшениці заколошилися так що можна було сподіватися на добрий урожай.

2. А зозуля все кувала так що життя Ївзі заповідалося довге-предовге.

3. Скарби козацькі заховали так що й досі про них ніхто не відає.

Завдання № 14

Розставте розділові знаки. Визначте вид підрядних частин речень.

1. Дарма він говорив що наш народ до волі не доріс.

2. Живе краса жовтневої пори дарма що осінь землю вкрила. (Д. Луценко)

3. Вернись мій друже хай іще хоч раз в розмові щирій серце відігрію. (Т. Шевченко)

4. *Хоч тепло ще а осінь вже підходить крадькома.*
(Н. Забіла)

5. *Хай іще раз невдача спіткає я не зверну з путі.*

6. *Я до житті повернутий не гнівом хоча воно й душило до нестями.* (Л. Луценко)

7. *Хай прекрасних земель багато та для мене моя найрідніша.*

Завдання № 14-а

З кожної пари простих речень побудуйте одне складно-підрядне з підрядним допустовим.

1. *Вже повіває осіннім холодом. Ще ясно світить сонце.*

2. *Щось птахи забарились. Весна давно прийшла в лісі та гаї.*

3. *Все сповнене ледь відчутним смутком згасання. Краса навкруг стоїть невимовна.*

4. *Сотні дітей з букетами поспішають до школи. До початку занять залишається ще добра година.*

5. *Я маю і комп'ютер і сучасний телевізор і музикальний центр. Найбільшу насолоду мені дає читання старих книг із бабусиної бібліотеки.*

Завдання № 14-б

Доберіть із «довідника» пропущені частини поданих нижче прислів'їв. Зробіть розбір за членами речення. Вкажіть, яка з частин у них є головною, а яка підрядною. Знайдіть поміж цих прислів'їв прості речення. З'ясуйте значення прислів'їв.

1. *Хоч в лоб, хоч по лобі...*

2. *Дівка засватана, ...*

3. *Хоч латані штани...*

4. *... а вчених вчить.*

5. *Хоч пень об сову, хоч сову об пень...*

6. *Хай добра не нажили...*

7. *... аби міцно зшитий.*

8. ...а грушок не родить.

9. Хоч баба й горбата...

10. Хай хоч три дороги...

Довідник: ... та одні ноги; хоч і свитка латана; дарма що неук; ... а все голова болить; ... та зате пани; а все сови лихо; та в любові прожили; та натоплена хата; дарма що погано скраятий; хоч тополя й висока.

Завдання № 15

Розставте розділові знаки. Визначте в нижчеподаних реченнях головні та підрядні частини. Вкажіть вид кожної підрядної частини речення та вид підрядності.

1. Там де сонечко заходить є хатина де живе дівчина гарна як калина що пишається красою над струмочком.

2. Коли ми підійшли до сосни білка що доти весело стрибала з гілки на гілку раптом застигла неначе її хтось заворожив чарівним лише їй чутним словом.

3. А річечка тихо-тихо котила свої прозорі хвилі кудись туди де живуть оті таємничі рахмани для яких ми завжди кидали у воду шкарлупки від великодніх крашанок щоб і вони знали що надійшов Великдень і пора вже і їм іти до людей на гостину.

Завдання № 15-а

Складіть графічні та лінійні схеми до речень, запропонованих у завданні № 15.

Завдання № 15-б

Визначте за лінійними схемами вид підрядного зв'язку в складнопідрядних реченнях з різними видами підрядності.

1. [], (де...), (який...), (що...), (коли...).

2. [(що...), (в якому...)].

3. [], (коли...), (коли...), (коли...).

4. [], (який...), (коли...).

Складіть за поданими схемами речення

Завдання № 16

Розставте розділові знаки. Випишіть головну та підрядні частини речення, визначивши їх вид, складіть графічну та лінійну схеми речення.

*Гарно так весною бродиться
По стежині росяній
Де зоря з зорею сходиться
над полями в час нічний
Де повірте з двору кожного
До світанку співи чуть
Де хмаринки в небі гожому
Мов закохані пливуть
Де туман над ставом стелеться
І біліє за версту
Чи метелиця-хурделиця
А чи яблуня в цвіту.*

Завдання № 17

Виберіть правильну відповідь:

1. безсполучникове складне речення — це речення, частини якого:

- а) нічим не пов'язані між собою;
- б) пов'язані за змістом та інтонаційно;
- в) пов'язані сполучними словами.
- г) пов'язані інтонацією.

2. Тире в безсполучниковому реченні ставиться, якщо:

а) частини безсполучникового речення передають одночасність подій;

б) друга частина розкриває зміст того, що говорить в першій частині, або конкретизує, уточнює її зміст;

в) друга частина є наслідком того, про що говорить в першій, або протиставляється змісту першої частини;

г) частини безсполучникового речення передають події віддалені в часі чи просторі.

3. Виберіть, який із пунктів (а, б, в, г), перелічених в завданні 2, стосується розділових знаків: кома, двокрапка, крапка з комою.

Завдання № 17-а

Які змістові відношення наявні у нижченаведених реченнях? Які знаки слід поставити між їх частинами?

1. *В житті, як на довгій ниві (?) не пройдеш, ніг не поколовши.*

2. *Нарешті він зрозумів (?) одна брехня неминуче тягне за собою другу.*

3. *Шануй матір (?) материнська молитва з дна моря дістане.*

4. *За двома зайцями поженешся (?) жодного не впіймаєш.*

5. *Посієш вчасно (?) вродить рясно.*

6. *Сонце заходить (?) гори чорніють (?) пташечка тихне (?) поле німіє.*

7. *Котик сірий вимив сіни (?) білуватий — замів хату (?) котик-рудько топив грубку (?) котик чорний сів у човен (?) буде човен рибки повен.*

Завдання № 17-б

1. Якого змісту надають тексту безсполучникові конструкції? В яких стилях і жанрах найчастіше вони використовуються?

2. Доберіть по 3 приклади безсполучникових складних речень.

- а) з народних казок та легенд;
- б) прислів'їв, народних прикмет;
- в) поетичних творів.

3. Які, на Вашу думку, розділові знаки слід поставити в наступних реченнях:

- а) Пролопотів дощик ? усміхнулась земля.
- б) Стукнули дверима в сусідній хаті ? сусідка вийшла з дому.
- в) Блиснуло в небі весняне сонце ? ріки наповнилися водами ? земля забриніла співами.

Відповіді до завдань, запропонованих в розділі «Хочу перевірити себе»

Завдання 1

1. Складні речення поділяються на сполучникові та безсполучникові.

Відмінність між ними полягає в тому, що в сполучникових реченнях їх частини з'єднуються між собою за змістом, з допомогою інтонації та сполучників або сполучних слів, а в безсполучникових — лише за змістом з допомогою інтонації.

2. Сполучникові складні речення поділяються на складносурядні та складнопідрядні.

Частини складносурядного речення є відносно самостійними й з'єднуються сполучниками сурядності.

В складнопідрядному реченні одна з частин є залежною від іншої й приєднується сполучником підрядності або сполучним словом.

3. Підрядні частини речення бувають:

означальними (питання: який? чий? котрий?), з'ясувальними (питання всіх відмінків), обставинними (всі питання, на які відповідають прислівники: де? коли? куди? звідки? як? наскільки? навіщо? (з якою метою?), чому? (з якої причини?), при якій умові? всупереч чому?)

4. підрядні обставинні частини речення:

- способу дії (як? яким способом?)
- місця (де? куди? звідки?)
- часу (коли? відколи? доки?)
- причини (чому? з якої причини?)
- мети (навіщо? з якою метою?)
- умови (при якій умові?)
- допустові (всупереч чому?)
- наслідкові (питання неможливо поставити)
- міри і ступеня (наскільки? в якій мірі?)

Завдання 2

1-а	7-а
2-г	8-в
3-в	9-а
4-а	10-в
5-б	11-а
6-г	12-в

Завдання 2-а

1. [— =]?
2. [= -], [= —].
3. (коли — =), [— =].
4. [— = і =].
5. [— =] й [= —].
6. [— =], [— =].
7. [= —]?
8. (що = —), [— =].
9. [=]?
10. [— =], (як —=).
11. [— =]?
12. [= —], (—=)!

Завдання 2-б

1. а) складнопідрядне складається з 3-х відносно самостійних частин.

б) складносурядне з двома підрядними;

в) складнопідрядне з трьома підрядними частинами, третя з яких вступає з другою в сурядний зв'язок.

г) просте речення з двома однорідними присудками.

д) безсполучникове складне речення.

2. Наприклад:

а) *Шумують верби, і тополі гнуться, а вітер гонить хмари за Дніпро.*

Або: Заснула мама, батько давно відпочиває, а я все ще вчу уроки.

б) Дівчина вийшла в поле, щоб знайти чарівний цвіт, якого й старенька бабуся ніколи не знаходила.

Або: Я вийшла з дому, щоб зустріти друга, якого ми давно чекали.

в) Ми тривожно вдивлялися в хмари, які неслися звідти, звідки долинали розриви снарядів і ревіли мотори літаків.

Або: Я зустрів дівчат, які вчора приїхали звідти, звідки люди привозять рибу і де зріють величезні кавуни.

г) Моя земля і пишна, і багата.

д) Шепочеться колос у полі, про щось гомонять дерева.

Завдання 3

а) Закричав-засвистів Соловій-розбійник — і вмить всі трави додолу приникли.

б) Москаль любить жартуючи, жартуючи кине, піде собі в Московщину, а дівчина гине.

в) І сади зацвіли; і заврунилися трави в степу; і солов'ї затьохкали в надвечір'я; і лише дівочі гайвки не проснулися навесні цього немилосердного року.

Завдання 3-а

1. [=] // — та [— =]; [=] // та [— =]

2. [— =] //; і [= —] //; і [= —] /, (які =)

3. [— =] /, а [— =]

Завдання 3-б

Наприклад:

1. Гляне Медуза — і враз чоловік каменем стане.

2. І місяць проминув, і рік пролетів, а козак все не повертається.

3. І наступили холоди прелюті; й почали зникати великі звірі; і земля згодом стала майже пустою.

Завдання № 4

1. що — ні
2. як — ні
як — ні
що — ні
3. коли — ні
4. що — так
5. як — ні
6. що — так
7. коли — ні.

Завдання № 4-а

1. Добре знали ми, що слави нам не буде, ні пам'яті в людей за цей кривавий труд.

2. Як половіє жито вдалині й мошка над ними висить, як пил космічний, здається, що судилося мені на цій землі любити її довічно.

3. Я люблю, коли в домі є діти.

4. Я маю в серці те, що не вмирає.

5. Як хочеш бути любимим, навчися любити сам.

6. Там місце пусте уважають за бога, що Одином зветься.

7. Коли господар за отару і серце й душу покладе, то жоден вовк в його кошару повік лазівки не знайде.

Завдання 4-б

1. _____
2. Хто — підмет.
3. Коли — обставина.
4. Що — підмет.
5. Як — обставина способу дії.

6. Котрою — означення.
7. Де — обставина.
8. Звідки — обставина.
9. Чий — означення.
10. Чому — додаток

Завдання 5

Хату (яку?) де немає згоди, щастя здалеку обходить
Хату (яку?), де спокійно й тихо, обминає горе й лихо.
Тій сім'ї (якій?), де цінять лад, не потрібен жодний
клад.

Якщо в сім'ї лад, то не потрібен і клад (клад не по-
трібен за якої умови? — якщо в сім'ї лад).

Де в хаті роздори, не допоможуть і золота гори (золота
гори не допоможуть де? — де в хаті роздори)

Коли в хаті тихо, то не прийде лихо (лихо не прийде
за якої умови? коли (якщо) в хаті тихо).

Завдання 5-а

Не вір людя́м (яким?), які завжди хвалять тебе у вічі.
З гайочка (якого?), де нині з'явилося багато грибів,
чулися голоси.

Боюсь людей (яких?), в яких слова солодші меду.

Він любив пору (яку?), коли цвітуть акації.

Він любив (що?), коли цвітуть акації.

Дівчина (яка?) що приїхала з Грузії, знала багато ле-
генд свого краю.

Хмара нагадує казковий палац (який?), який за мить
перетворюється в коня (якого?), що став дибки.

Завдання 6

1. Не винен я в тому (в чому?), що сумно співаю.

2. Вічний революціонер — дух (який?), що тіло рве до бою.

3. Під подертими шатрами спить кочовисько ледаче, а воли і осли їх гризуть осоли та будяччя.

4. Я — син народу (якого?), що вгору йде...

5. Ще раз зима прийшла, снігами вбрана, й ще раз весна пахуча зацвіла.

6. І був той ліс мені як рідна мати (яка?), що втишує тривогу навісню.

7. І добре знали ми (що?), що слави нам не буде, ні пам'яті в людей за цей кривавий труд.

8. Ви розкажіть (що?), що вас погнало з нещасного, хоч рідного вам краю.

9. В синьому морі, в синьому морі хвилька до хвильки плюскоте, а її голос — пшеничний колос аж за серце лоскоче. (з І. Я. Франка)

1. Складносурядні речення — 3, 5, 9.

2. Складнопідрядні з підрядними означальними частинами — 2, 4, 6.

3. Складнопідрядні з підрядними з'ясувальними частинами — 1, 7, 8.

Завдання 6-а.

1. Оце ж тая стежечка, де дівчина йшла, що із мого серденька щастя унесла.

Тая стежечка (яка саме?), де дівчина йшла — підрядна означальна частина;

йшла дівчина (яка?) що із серденька унесла щастя — підрядна означальна частина

[^{яка?}]? (^{яка?} де)? (що)

2. Вкраїно! Одного тобі бажаю з неба, щоб з горя й году не бігли геть від тебе твої найкращії сини.

бажаю одного (чого?), щоб... не бігли... від тебе твої... сини — підрядна з'ясувальна частина.

3. *Якби ти знав, як багато важить слово, одне сердечне, теплеє слівце!*

якби знав (*що?*), як багато важить слово. — підрядна з'ясувальна частина.

4. *Той, хто на помилках вчиться, може мудрецем зроби́ться, а хто в помилках упертий, буде дурнем аж до смерті*

Той (*хто саме?*), *хто на помилках вчиться...*

а той (підмет пропущений, бо зрозумілий із попередньої частини, але ж ми його підрозуміваємо! Отже й запитання, як і в попередній частині ставимо від цього, «ненаписаного», але існуючого в реченні слова:

(*той*) — *хто саме?* — *хто в помилках упертий.*

У обох сурядних частинах підрядні є з'ясувальними.

[^{хто?} , () ,] , а [^{хто?} , () ,]

УВАГА! У допитливого учня може виникнути запитання: А чому в першому реченні до вказівного займенника **та** (**тая**) ми ставили запитання **яка?**, а тут до такого ж вказівного займенника **той** ставимо запитання **хто?**

Нумо самі спробуйте пояснити: в чому тут різниця? Яку роль виконує вказівний займенник **тая** (**та**) в першому реченні? Правильно, вказівного слова при іменнику стежечка: та стежечка (**яка саме?**).

У нашому ж реченні (4) вказівний займенник **той**, не вказує на якусь ознаку іменника, яку треба розкрити (**яка саме та ознака**), а сам виступає в ролі іменника — підмета, але не називає його конкретно: **той** в даному випадку — це хтось, хто є, але про кого ми не знаємо, **хто ж він конкретно**: той може зробитись мудрецем, а той буде до смерті дурнем... А нам же з вами кортить довідатись... про що?

Правильно! Не про те, яким є отой той, а хто він? Про кого саме йде мова? Отже й запитання ставимо в даному випадку не який?, а хто саме?

Порівняймо:

1. Той товариш, що каже правду в очі, допомагає тобі.

Той товариш (який?) — займенник той вказує на ознаку, яка розкривається підрядною означальною частиною речення.

2. Той, хто каже правду в очі, допомагає тобі.

Той (хто саме?) хто каже правду в очі... — займенник той вказує на особу — діяча, але не конкретизує її. Підрядна частина речення з'ясовує, хто саме є цей діяч і є з'ясувальною.

Завдання 7

1. Означальні підрядні частини складнопідрядних речень пояснюють чи доповнюють члени головного речення, виражені іменниками чи частинами мови, вжитими в значенні іменників.

З'ясувальні підрядні частини найчастіше доповнюють чи пояснюють зміст дієслова-присудка або іншого члена речення, вираженого займенником (кожен, всякий, усі тощо).

Обставинні підрядні частини, як правило відносяться до дієслів-присудків або до іменної частини складеного присудка.

2. Так, можна: частини складносурядних речень поєднуються **сполучниками сурядності**. Підрядні частини в складнопідрядних реченнях приєднуються до головної тільки сполучниками підрядності або сполучними словами — займенниками (хто, що, який, котрий у всіх родах, числах та відмінках) та прислівниками (де, коли, куди, звідки, як, наскільки, навіщо, чому).

3. Ні, не можна, бо одні й ті ж самі сполучники чи сполучні слова можуть приєднувати до головної підрядні

частини різних видів: Краса така (яка?), що серденько співає! — підрядна означальна частина. Ми знали (що?), що правда переможе — підрядна з'ясувальна частина. Хмаринки в небі плінуть (як?), що в морі кораблі — підрядна обставинна частина способу дії.

4.

1. [—, =], бо (—, =) — складнопідрядне речення
2. [—, =], (ніби — =) — складнопідрядне речення
3. [—, =], але [— =] складносурядне речення
4. і [—, =], і [— =], і [— =] — складносурядне речення
5. [—, =], щоб (— =) — складнопідрядне речення

Завдання 7-а

Учень виконав роботу так (як?), що навіть досвідчений майстер був вражений (Підрядна частина — обставинна способу дії).

Деталі в учня вийшли такі (які?), що навіть досвідчений майстер здивувався (Підрядна частина — означальна).

Того ще в світі не бувало (чого?), щоб жаба в небесах літала (Підрядна частина — з'ясувальна).

У світі часом так буває (як?), що й курка півнем заспіває (Підрядна частина — обставинна способу дії).

Ніхто ще в світі не видав (чого?), щоб мак на Паску зацвітав (Підрядна частина — з'ясувальна).

Ще не було такого дива (якого?), щоб груші на вербі вродили (Підрядна частина — означальна).

Він так співав (як?), що солов'ї завмерли, вслухаючись в дзвінкий, прозорий спів (Підрядна частина — обставинна способу дії).

Завдання 8

1. Я тужила за Вами, матусю, як квітка за сонячним променем (тужила — як? — як (тужить) квітка...).

2. Як парость виноградної лози плекайте мову (плекайте — як?, як (плекають) парость...)

3. Край шляху стояла тополя, як велетенська свічка (тополя — яка?, бо свічки край поля не стоять).

4. А ранок був неначе перемитий

5. Немов цвяшок у серця вбитий, оцю Марину я ношу (ношу — як? — немов (ношу) у серці цвяшок)

6. І тиша скрізь така, мов чари хтось розсипав (тиша (є) така (яка?)...).

7. Я буду знов як лісова царівна.

8. Місяць, мов срібний щит, викотився з-за хмари (місяць — який? — як щит, бо щити із-за хмар не викочуються).

9. А бабі Мокрині приснилося небо крислатою яблунею, що золоті яблука зорями струшує на натружені бабині ноги (приснилось (як?) яблунею — якою? — що струшує яблука (як?) зорями).

10. І така довкіл прозорість, і духмянь довкіл така, ніби Спас золотобровий тихо бродить по садках (духмянь (є) така — яка? — ніби ходить золотобровий Спас).

11. І ніч така прозора і духмяна, немов садками тихо бродить Спас (ніч прозора й духмяна — в якій мірі?), немов Спас тихо ходить).

Завдання 8-а

Приклади речень, які можна утворити, дотримуючись запропонованих у завданні умов.

1-а. Просте речення з порівняльним зворотом:

Тополя, ніби дівчина струнка в зелених шатах, про щось у полі з вітром гомоніла.

(Порівняльна частина характеризує дійову особу, а не саму дію, «гомоніти» можуть і опецькувати дівчата, і в рожевих чи білих шатах. Тобто, до складу порівняння входять слова, які нічого не додають до характеристики дії, а от саму тополя допомагають яскраво й чітко уявити).

А	4	7		
Б	3	9		
В	6	10		
Г	1	2	5	
Д	11			

1-б. Складнопідрядне речення з підрядною означальною частиною:

Така тополя гомоніла з вітром, мов хтось намалював на полотні.

Або: Така, мов хтось її злякав, тополя з вітром гомоніла (Тополя така — яка?)

1-в. Складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною способу дії:

Так, начебто чогось злякалась, тополя з вітром гомоніла (Гомоніла — як? — начебто (вона) чогось злякалась)

1-г. Складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною міри і ступеня:

Така схвильована, мов хтось її злякав, тополя з вітром гомоніла (схвильована — в якій мірі? — мов хтось її злякав).

УВАГА! У реченні: Так схвильовано, мов хтось її злякав, тополя з вітром гомоніла — підрядна частина все одно є обставинною міри і ступеня, бо запитання ставиться не від вказівного слова **так**, а від прислівника **схвильовано**.

2-а. Спить дитина в колисоньці, як рум'янощоче яблучко (Дитина — яка? — як яблучко). Як поставимо запитання від присудка, вийде, що яблучко спить. А «сплячих яблучок» ніхто не бачив, отож і порівняння ніяк цю дію не увиразнює.

2-б. Така дитина у колисці спить, немов заснуло янголятко, злетівши з неба (Дитина така — яка? — немов заснуло янголятко...)

2-в. Спить дитина в колисоньці, як квіточка у пуп'янку (Спить — як? — як (спить) квітонька у пуп'янку).

2-г. Дитина в колисці спить так спокійно, мов янголи над нею літають (Спить спокійно — наскільки? — мов янголи над нею літають).

Завдання 8-б

В. 1. Усі кинулись на траву, наче три дні не їли.
(І. Нечуй-Левицький)

В. 2. Мов щедре вруно родяться слова.

Д. 3. Очі в неї ніби зорі, вустонька — як маків цвіт.

Г. 4. І гілка суха (в якій мірі суха?), як рука кармеліта, стискає в долоні оранж горобини. (Л. Костенко)

А. 5. І хмарки, (які?) мов прозорі біленькі хустинки, пропливають у небі (запитання ставимо від підмета, а не від дієслова-присудка, бо ніхто ніколи не бачив хустинок, що «плавають у небі», тому порівняння «плавання» хмарок із «плаванням» хустинок нічого не увиразнює і не ви-яскравлює. А хмарки, що подібні до хустинок, біленьких і прозорих — це вже яскравий, знайомий образ).

В. 6. Хтось злостивий так (як?) громами грюка, мов горами котяться вози.

Б. 7. Туман такий (який?) мов землю всю запнуто сірим запиналом (Підрядне означальне речення — безособове).

В. 8. Далекий грім не грюкотів, а, мов дідок старий, бурчав про щось під ніс (бурчав — як? — мов бурчить дідок старий).

Завдання № 9

Наприклад:

Тут, де ще недавно шугали степом південні вітри, виріс новий порт. Звідти, куди полетіли птахи, не віяло теплом. Там, де над шляхом високі тополі, ми зустріли світанок (і т. д.)

Завдання № 9-а

Підрядні речення місця:

1. Звідси, де на безмежних просторах нашої древньої землі гуляли вітри історії, прийшло багато елементів нашої сучасної культури.

2. Сюди, де було побудовано першу білостінну хату й розмальовано перший глиняний глечик, тягнеться коріння нашого родрвodu.

1. Обидва підрядні речення відповідають на питання обставини: звідки? куди? Ставляться ці питання від вказівних слів-обставин **звідси, сюди** й розкривають їх зміст. Отже, це підрядні обставинні речення місця.

Цього не можна сказати, наприклад, про 5-те речення, в якому також є сполучне слово зі значенням місця — *де*. Але тут підрядна частина речення ... *де матері-берегині виколисували немовлят* відноситься не до дієслова-присудка чи обставини місця, а до іменника *хатки*, й уточнює, про які саме хатки йде мова. Тому питання тут потрібно ставити від слова *хатки* (іменника).

Хатки (які?), *де матері-берегині виколисували немовлят*. А на питання *які?* відповідають підрядні означальні частини речення, а не обставинні місця.

Завдання № 9-б

Зміни до запропонованих речень можна внести таким чином:

1. а) В 2-му і 5-му реченнях сполучні слова *куди, де* без будь-якої шкоди для змісту можна замінити словами *в які, в яких*, в обох випадках маємо справу з підрядними означальними частинами речення:

2. ... *губиться в сивій глибині тисячоліть* (яких?), *зазирнути в які можуть лише археологи*.

5. ... *стояли ошатні побілені хатки* (які?), *в яких матері-берегині виколисували немовлят*.

6. *В час миру і тиші ними лалася некваплива пісня хлібороба*.

2. ПЕРЕКАЗ (зразок)

Трипілля — це територія, де виникла одна із перших європейських цивілізацій. Трипільська матеріальна й духовна культура має для нас велике значення.

Землі Трипільля дуже давні: в їх сиву історію можуть зазирнути лише археологи. Ці землі знали гомін давніх битв, а в часи миру та спокою над ними лилися спокійні й неквапливі пісні хліборобів.

Тут були збудовані перші білостінні хати, в яких, як і в наших, українських, матері-берегині співали над колисками немовлят лагідні колискові пісні.

Звідси прийшов до нас і розмальований глечик, та ще багато інших елементів нашої сучасної культури.

Завдання № 10

1. Складне речення з підрядною з'ясувальною частиною.
Діти дивилися (на що?)

2. Складне речення з підрядною означальною частиною.
Люблю слухать тишу в час (який?)...

3. Складне речення з підрядною обставинною частиною часу.

Ми зустрілись (коли?)...

4. Складне речення з підрядною обставинною частиною часу.

Гарно так бродиться (коли?)...

5. Складне речення, що складається із двох складнопідрядних речень, пов'язаних сполучником *а*.

1. *Як з тобою ми стрічались, сухі гаї цвіли,*

2. *А тепер, як розпрощались, зелені пов'яли.*

Обидва складнопідрядні речення мають у своєму складі підрядні обставинні часу.

1. *Сухі гаї цвіли (коли?)...*

2. *Зелені гаї пов'яли (коли?)...*

6. Складнопідрядні з підрядними обставинними частинами часу.

Народ живе на цій землі (відколи?)...

7. Складнопідрядне з підрядною обставинною частиною часу.

Так радісно стає (коли?)...

Завдання 10-а

1. Повертаючись з рибалки, я зустрів своїх однокласників.

2. Коли ми покладаємо квіти на могили героїв визвольного руху, ми подумки клянемося на вірність Вітчизні.

3. Коли я зрозумів трагічні сторінки історії України, я ще більше проникся любов'ю й повагою до свого народу.

4. Речення не можна перетворити в просте з дієприслівниковим зворотом, бо в головному й підрядному реченні — різні підмети, тобто дія головного й підрядного речення виконується різними особами.

В реченні з дієприслівниковим зворотом і основна дія, названа присудком, і другорядна, названа дієприслівником, повинна виконуватися однією особою, як ми це бачили, наприклад, у попередньому реченні, де і квіти покладаємо ми, і клянемося також ми.

В реченні 4 дію головного речення (обманули) виконують вчителі, а дію підрядного (переступив) виконує особа, яка говорить: **я**.

5. Те ж, що і в попередньому реченні: **держава** стане могутньою й квітучою; **нащадки** заздритимуть.

Перетворити речення в просте з дієприслівниковим зворотом неможливо.

6. Це речення теж неможливо перетворити в просте з дієприслівниковим зворотом, хоч ні в головному, ні в підрядному підмет не названий. Проте присудки свідчать, що виконавець дії в головному та підрядному реченні різний.

Головне речення — безособове (радісно стає — неможливо назвати, **що** стає радісно).

Підрядне речення узагальнено-особове: дія, названа присудком, стосується будь-якої 2-ї особи — ти почуєш.

Завдання 10-б

Наприклад, складнопідрядне речення з обставинною частиною часу:

Відколи на цій землі оселилася перша людина, відтоді, здається мені, тут не змовкла сумна й радісна, могутня й лагідна українська пісня.

Серед слів (словосполучень), з якими пропонується скласти речення, є лише два, що можуть бути використані в складнопідрядних з підрядними означальними: з *тих пір як* та з *того часу як*. Про це читайте в рубриці «Увага» в параграфі «Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами часу».

Завдання № 11

I. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами причини.

1. З 10 років залишився сиротою, тому виховувався в родині свого родича — відомого українського культурного та релігійного діяча Івана Снігурського.

2. Так як хлопець мав чудовий голос і тонкий слух, його ще змалку запросили до хору Перемишльського дяковчительського інституту.

3. Та сьогодні ім'я Михайла Вербицького знає кожен школяр не тому, що композитор став основоположником професійної музичної культури в Галичині.

«Підступне» речення: Це ім'я відоме кожному українцю з тієї причини, що саме Михайлу Вербицькому належить музика Гімну Української держави, написана ним на слова вірша Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна». «Підступним» воно є тому, що на перший погляд створює враження обставинного причини. Насправді ж тут підрядна частина є означальною: ... З тієї причини (з якої?), що...

II. 1. — б, в;

2. — а, г, д;

3. — б, в;

4. — а, б, в, г, д (в залежності від того, що описується).

III. 1. Головна частина: *...життя його обросло легендами.*

Підрядна частина: *так як конкретних фактів біографії героя відомо дуже мало...*

2. Головна частина: *багато конфліктів між дітьми й батьками виникають тому...*

Підрядна частина: *...що і ті, й інші в суперечках часто просто не чують одне одного.*

3. Головна частина: *...нас не зломив ні бурі шквал, ні чорних бід навала.*

Підрядна частина: *тому що ти мене чекав, тому що я чекала...*

Завдання № 11-а

I. 1. *Лихо в світі не довічно мучить нас і бере, бо так само, як і щастя, проминає й горе.*

2. *Тим-то курка й не сокіл, що крила має, а не літає.*

3. *Він з повним правом міг назвати себе «сином народу», так як завжди жив з народом і для народу.*

II. Наприклад:

1. *Не можна вирішувати проблеми з позиції сили, тому що на кожну силу завжди знайдеться сила ще сильніша.*

2. *Я вірю в щастя, бо знаю, що воно твориться руками й вірою людей.*

3. *Не вчись брехати змалку, оскільки брехня має короткі ноги.*

Завдання № 11-б

I. 1. *Так як насувався вечір, мандрівникам слід було подумати про нічліг.*

Речення розповідне, емоційно нейтральне, складно-підрядне з підрядною обставинною частиною причини. Складається з 2-х частин.

1-ша частина: *Так як насувався вечір...* — підрядна частина, співвідносна з двоскладним, поширеним, повним реченням.

2-га частина: *...мандрівникам слід було подумати про нічліг* — головна частина, співвідносна з односкладним, безособовим, поширеним, повним реченням.

2. *Так, як шумує напровесні тала вода, шумувало на площі.*

Речення розповідне, емоційно нейтральне, складнопідрядне з підрядною обставинною частиною способу дії, складається з 2-х частин.

1-ша частина: *Так, ..., шумувало на площі.* — головне частина, співвідносна з односкладним, безособовим, поширеним, повним реченням.

2-га частина: *...як шумує напровесні тала вода...* — підрядна обставинна частина способу дії, співвідносна з двоскладним, поширеним, повним реченням, що має порівняльний зміст.

3. *А більший меншого тусає та ще й б'є, з тим що сила є.*

Речення розповідне, емоційно нейтральне, складнопідрядне з підрядною обставинною частиною причини, складається з двох частин.

1-ша частина: *А більший меншого тусає та ще й б'є...* — головна частина, співвідносна з двоскладним, поширеним, повним реченням, ускладненим однорідними присудками.

2-га частина: *...з тим що сила є.* — підрядна обставинна причини частина, співвідносна з двоскладним, поширеним, повним реченням.

4. *За тим, хто йшов попереду, юрмилися перестрашені обличчя.*

Речення розповідне, емоційно нейтральне, складнопідрядне, з підрядною з'ясувальною частиною, складається з двох частин.

1-ша частина: *За тим, ..., юрмилися перестрашені обличчя.* — головна частина речення, співвідносна з двоскладним, поширеним, повним реченням.

2-га частина: *...хто йшов попереду...* — підрядна з'ясувальна частина, співвідносна з двоскладним, поширеним, повним реченням.

5. Оскільки в місті виросло багато нових будинків, я спершу не впізнав знайомі вулиці.

Речення розповідне, емоційно нейтральне, складно-підрядне з підрядною обставинною частиною причини. Складається з 2-х частин.

1-ша частина: *Оскільки в місті виросло багато нових будинків...*, — підрядна обставинна частина причини, співвідносна з двоскладним, поширеним, повним реченням.

2-га частина: *...я спершу не впізнав знайомі вулиці* — головна частина, співвідносна з двоскладним, поширеним, повним реченням.

6. О, скільки нових будинків виросло в місті! — речення просте розповідне, окличне, двоскладне, поширене, повне.

II. 1. *Буде дощ, бо ластівки низько над землею літають.*

2. *Чекай морозу, тому що зорі надто яскраві.*

3. *Зима буде теплою, бо листя з акації до листопада не обпало.*

4. *Не чекай дощу, оскільки вранці на траві роси багато.*

5. *Сніг довго не лежатиме, бо на Михайла випав.*

Завдання № 12

1. *1. ... докладем завзяття й молоді сили (з якою метою?). Щоб пісні лунали, щоб сади шуміли...* — підрядне обставинна частина мети.

2. *Ми вийдемо з біди (при якій умові?), як совість збережем.* — підрядна обставинна частина умови.

3. *Якби ти знав (що?), як страшно то було.* — підрядна з'ясувальна частина.

4. *Як би хотілось (чого?), щоб кожна людина в світі жила для добра.* — підрядна з'ясувальна частина.

5. *...його треба спершу посадити (з якою метою?), щоб дерево вродило...* — підрядна обставинна частина мети.

6. *Пошли душі убогій сили (з якою метою?), щоб огненно заговорила.* — підрядна обставинна частина мети.

7. *...тоді б ще краще заспівав. (при якій умові?). Якби ти нашого наслуховався півня...* — підрядна обставинна частина умови.

8. *Благослови, рідна нене, старими руками (з якою метою?), щоб вороги в полі мліли перед козаками.* — підрядна обставинна частина мети.

9. *Коханий не схоче любити тебе (при якій умові?), коли ти не любиш Україну.* — підрядна обставинна частина умови.

10. *Я повернусь до тебе (коли?), коли зацвітуть сади.* — підрядна обставинна частина часу.

11. *Хочу (чого?), щоб пісні лунали.* — підрядна з'ясувальна частина.

Завдання 12-а

Наприклад:

1. *Він боровся, щоб звільнити народ від рабства.* (підрядна частина обставинна мети).

Або: *Я хочу, щоб усі були щасливі.* — підрядна з'ясувальна частина.

2. *Якби ви правдою жили, то й шану б здобули.* — підрядна обставинна частина умови.

3. *Якщо в квітні підуть дощі, то можна очікувати доброго врожаю.* — підрядна обставинна частина умови.

4. *Будь обережний, аби не втрапити в халепу.* — підрядна обставинна частина мети.

5. Коли б свиня мала роги, то усіх би забодала. — підрядна обставинна частина умови.

6. Сонце сьогодні усміхалося, як сміються безтурботні, щасливі діти. — підрядна обставинна частина способу дії, порівняльна.

Завдання 12-б

I. Завжди слід знаходити хоч трохи часу, щоб виконувати громадську роботу. Щоб виявити любов до матері, не шкодуй ні слова, ні праці, ні серця.

Щоб бути щасливим, треба просто любити світ.

II. 1. Людина має велике горе, якщо вона безпідповідальна.

2. Виробничі конфлікти виникають тому, що партнери не вміють дотримувати слова.

Утворені речення доцільні розмовно-побутовому, художньому, в усному публіцистичному.

В діловому, науковому, писемному публіцистичному доцільним буде вживання речень, поданих в завданні.

Завдання № 13

1. Запитання не можна поставити. Складнопідрядне речення з підрядною наслідковою частиною.

2. Чому? (з якої причини?). Складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною причини.

3. Запитання поставити не можна. Складнопідрядне речення з підрядною наслідковою частиною.

4. Чому? (з якої причини?). Складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною причини.

5. Як? Складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною способу дії.

6. Питання поставити не можна. Складнопідрядне речення з підрядною наслідковою частиною.

7. Чому? (з якої причини?). Складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною причини.

8. Питання поставити не можна. Складнопідрядне речення з підрядною обставинною наслідковою частиною.

9. Як? Складнопідрядне речення з підрядною способу дії обставинною частиною.

10. Питання поставити не можна. Складнопідрядне речення з підрядною наслідковою обставинною частиною.

Завдання № 13-а

1. а) *Жита й пшениці закололися так, що можна було сподіватися на добрий урожай.*

б) *Жита й пшениці закололися, так що (тож) можна було сподіватися на добрий урожай.*

в) *Жита й пшениці закололися, тому можна було сподіватися на добрий урожай.*

Або: Можна було сподіватися на добрий урожай, тому що (бо) жита й пшениці закололися.

2. а) *А зозуля все кувала й кувала так, що життя Ївзі заповідалося довге-предовге.*

б) *А зозуля все кувала й кувала, так що (отож) життя Ївзі заповідувалося довге-предовге.*

в) *А життя Ївзі заповідувалося довге-предовге, бо зозуля все кувала й кувала.*

Або: А зозуля все кувала й кувала, тому життя Ївзі заповідалося довге-предовге.

3. а) *Скарби козацькі заховали так, що й досі про них ніхто не відає.*

б) *Скарби козацькі заховали, так що (отож) і досі про них ніхто не відає.*

в) *Скарби козацькі заховали, тому й досі про них ніхто не відає.*

Або: Про козацькі скарби ніхто не відає, бо (тому що) їх заховали.

Завдання № 14

1. Дарма він говорив, що наш народ до волі не доріс.

Складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною: *говорив (що?)*.

2. Живе краса жовтневої пори, дарма що осінь землю млою вкрила.

Складнопідрядне речення з підрядною допустовою частиною (*краса живе (незважаючи на що?)*)

3. Вернись, мій друже, хай іще хоч раз в розмові щирій серце відігрію.

Складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною мети (*Вернись (навіщо?)*).

4. Хоч тепло ще, а осінь вже підходить крадькома.

Складнопідрядне речення з підрядною допустовою частиною (*осінь підходить (незважаючи на що?)*)

5. Хай іще раз невдача спіткає, я не зверну з путі.

Складнопідрядне речення з підрядною допустовою частиною (*я не зверну з путі (всупереч чому?)*)

6. Я до життя повернутий не гнівом, хоча воно й душило до нестями.

Складнопідрядне речення з підрядною допустовою частиною (*Я до життя не гнівом повернутий (незважаючи на що?)*)

7. Хай прекрасних земель багато, та для мене моя найрідніша.

Складнопідрядне речення з підрядною допустовою частиною (*для мене моя (земля) найрідніша (незважаючи на що?)*).

Завдання № 14-а

1. Хоч і ясно світить сонце, а вже повіває осіннім холодом. Або: Хоч уже повіває осіннім холодом, та ще ясно світить сонце.

2. Щось птахи забарились, хоч весна давно прийшла в ліси та гаї.

3. *Краса навкруг стоїть невимовна, хоч все сповнене ледь відчутним смутком згасання. Або: Хоч краса навкруг стоїть невимовна, а все сповнене ледь відчутним смутком згасання.*

4. *Хоч до початку занять залишається ще добра година, а сотні школярів з букетами поспішають до школи.*

5. *Хоч я маю комп'ютер, телевізор і музикальний центр, та найбільшу насолоду мені дає читання старих книг із бабусиної бібліотеки.*

Завдання № 14-б

1. *Хоч в лоб, хоч по лобі, а голова болить.*

Головна частина речення: *...голова болить.*

Підрядна допустова: *Хоч в лоб (б'ють), хоч по лобі...*

Прислів'я вживається на означення безвихідної ситуації, коли будь-який варіант поведінки не приносить вирашу.

2. *Дівчина засватана, хоч і свитка латана.*

Головна частина речення: *Дівчина засватана...*

Підрядна частина: *хоч і свитка латана.*

Прислів'я вживають, коли хочуть сказати, що всупереч якимось несприятливим обставинам справу зроблено.

3. *Хоч латані штани, та зате (ми) — пани.*

Головна частина речення: *...та зате — пани.*

Підрядна допустова: *Хоч латані штани...*

Прислів'я вживається для характеристики людей з претензіями, не відповідними їх суті чи суспільному становищу.

5. *Хоч пень об сову, хоч сову об пень, а все сові лихо.*

Головна частина речення: *...а все сові лихо.*

Підрядна допустова: *Хоч пень об сову, хоч сову об пень...*

Значення подібне до прислів'я «Хоч в лоб, хоч по лобі».

9. *Хоч баба й горбата, та натоплена хата.*

Головна частина речення: *...та натоплена хата.*

Підрядна допустова: *Хоч баба й горбата.*

Прислів'я говорить про перевагу подружнього життя над холостяцьким. Бо, хоч у жінки й можуть бути якісь недоліки, але вона дбає про чоловіка, створює йому сімейний затишок.

10. Хай хоч три дороги, та лиш одні ноги.

Головна частина речення: *...та лиш одні ноги.*

Підрядна допустава: *Хай хоч три дороги...*

Прислів'я говорить про необхідність вибору однієї головної справи. Застерігає, щоб людина «не бігала за двома зайцями». Перспектив може бути багато, але все разом охопити не можна, як не можна одними ногами йти по трьох дорогах одразу.

Прості речення: 4, 6, 7, 8.

Все це прості речення, бо в них одна граматична основа з однорідними присудками, що відносяться до одного підмета, і протиставляються один одному.

4. Дарма що (він) неук, а вчених вчить.

Прислів'я вживається на означення людини, що займає невідповідне своїм якостям становище чи намагається нав'язати компетентним людям свою думку в питаннях, в яких мало розбирається.

6. Хоч добра не нажили та в любові прожили.

Прислів'я вживається в прямому значенні, коли хочуть підкреслити цінність сімейної злагоди й любові, що важливіша від багатства. Подібне за значенням прислів'ю «Нащо й клад, коли в сім'ї лад».

7. Дарма що (кожух, жупан) погано скраятий, аби міцно зшитий.

Прислів'я може бути вжите стосовно якої-небудь справи, яка дуже невдало складалася, але врешті завершилась добрим і сталим результатом. Часто так говорять і про не дуже гарних, не дуже статних, але сильних і надійних людей.

8. Хоч тополя й висока, а грушок не родить.

Прислів'я вживається на означення чогось зовні позитивного, привабливого, але від чого ніякої користі немає.

Завдання № 15

I. Там, де сонечко заходить, є хатина, де живе дівчина, гарна, як калина, що пишається красою над струмочком. Складнопідрядне речення з паралельною та послідовною підрядністю.

1. Головна частина речення: *Там, ..., є хатина...*

2. *Там (де?), де сонечко заходить* — підрядна обставинна частина місця.

3. *Хатина — яка? ...де живе дівчина, пишна, як калина...* Це підрядна означальна частина речення, ускладнене відокремленим означенням та порівнянням (*пишна (в якій мірі?), як калина*)

4. *Калина — яка? ... що пишається красою над струмочком* — підрядна означальна частина речення.

Третя й четверта частини речення між собою пов'язані послідовою підрядністю.

II. Коли ми підійшли до сосни, білка, що доти весело стридала з гілки на гілку, раптом застигла, неначе її хтось заворожив чарівним, лише їй чутим словом.

1. Головна частина речення: *...білка раптом застигла...*

2. Підрядна означальна частина: *...що доти весело стридала з гілки на гілку (білка — яка?)*

3. Підрядна обставинна способу дії: *... неначе її хтось заворожив чарівним, лише їй чутним словом (застигла — як?)*

4. Підрядна обставинна часу: *Коли ми підійшли до сосни... (білка застигла — коли?)*

III. А річечка тихо-тихо котила свої прозорі хвилі кудись туди, де живуть оті таємничі рахмани, для яких ми завжди кидали у воду шкарлупки від великодніх крашанок, щоб і вони знали, що надійшов Великдень і пора вже і їм іти до людей на гостину.

1. Головна частина речення: *А річечка тихо-тихо котила свої хвилі кудись туди...*

2. Підрядна частина обставинна місця: *...де живуть оті рахмани... (котила кудись туди — куди саме?)*

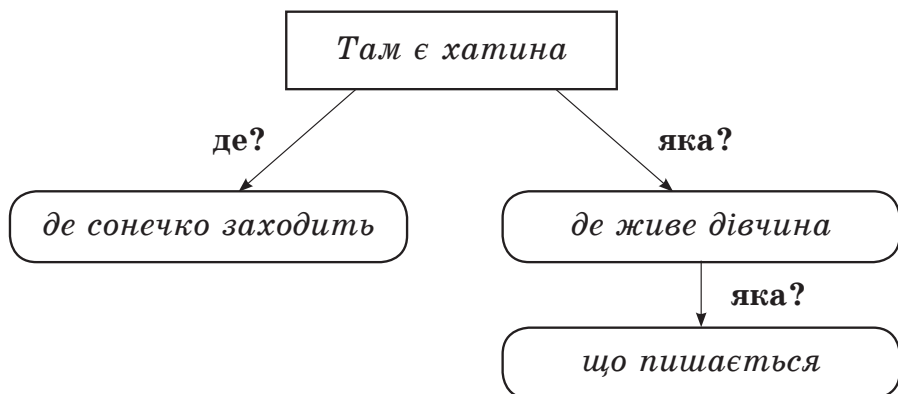
3. Підрядна означальна частина: *...для яких ми завжди кидали у воду шкарлупки від великодніх крашанок (рахмани — які?).*

4. Підрядна обставинна частина мети: *...щоб і вони знали... (кидали (з якою метою?).*

5-6. Дві підрядні з'ясувальні частини, пов'язані між собою сурядним зв'язком (кома між ними перед і не ставиться, бо обидві частини відносяться до одної обставинної): *...щоб і вони знали (що?), що надійшов Великдень і пора і їм іти на гостину до людей (знали — що?)* Речення з різними видами підрядного зв'язку. 2, 3, 4, 5 частини — послідовна підрядність стосовно 4-го і сурядний зв'язок між собою.

Завдання № 15-а

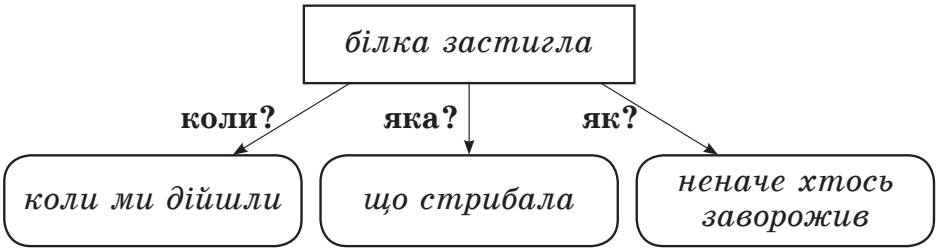
1. Графічна схема

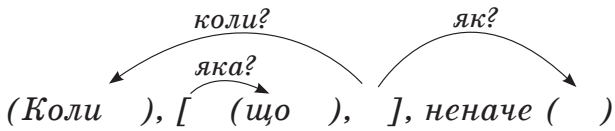
Лінійна схема

[$\xrightarrow{\text{де?}}$, (де) , $\xleftarrow{\text{яка?}}$], () , $\xrightarrow{\text{яка?}}$ (що)

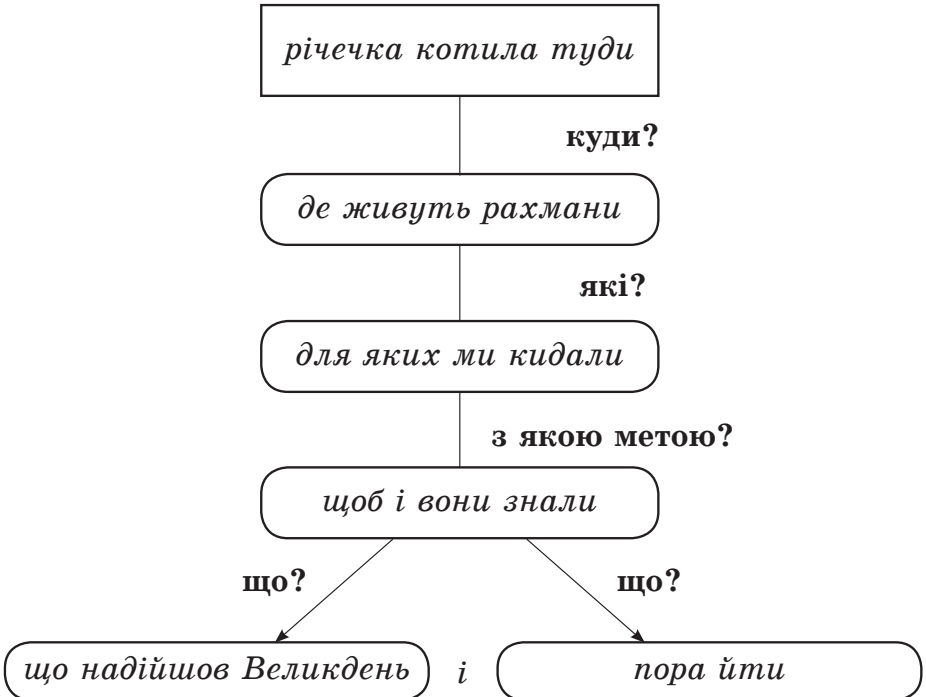
2. Графічна схема

Лінійна схема

3. Графічна схема

Лінійна схема

[], (де), (для яких), щоб (), що () і ().

Куди? які? з якою метою? що?

Завдання № 15-б

1. Послідовна підрядність.

Приклад речення:

Ми підійшли до місця, де стояв будинок, який наводив на думку, що тут відбувалось багато таємничих історій, коли в ньому мешкали люди.

2. Послідовна підрядність.

Приклад речення:

Степ, що був укритий туманом, у якому не можна було розлічити жодної цяточки, насторожував мандрівників.

3. Однорідна підрядність.

Ми приїдемо в рідне село, коли зацвітуть сади, коли соловей затьохкає у гаю, коли матуся заходитьсья білити та прибирати перед святом.

4. Послідовна підрядність.

Всі розшукували юнака, який врятував двох дітей, коли в будинку спалахнула пожежа.

Завдання № 16

*Гарно так весною бродиться
По стежині росяній,
Де зоря з зорею сходиться
Над полями в час нічний,
Де, повірте, з двору кожного
До світанку співи чуть,
Де хмаринки в небі гожому,
Мов закохані, пливуть,
Де туман над ставом стелеться
І біліє за версту
Чи метелиця-хурделиця,
А чи яблуня в цвіту.*

1. Головна частина речення: *Гарно так весною бродить-ся по стежині росяній...*

2. Підрядна частина обставинна місця: (*бродиться гарно — де?*) ... *де зоря з зорею сходиться над полями в час нічний...*

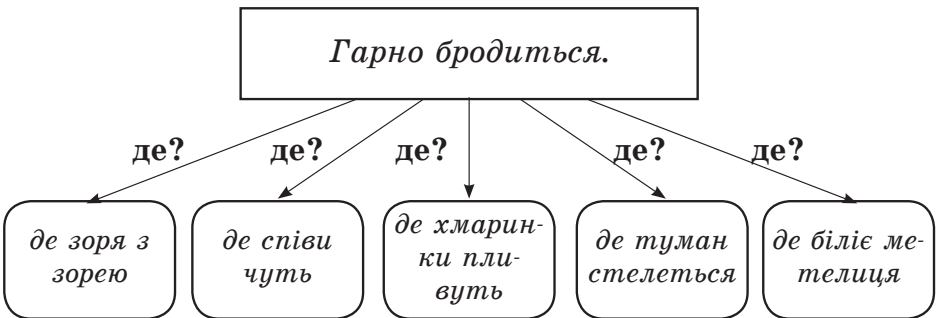
3. Підрядна частина обставинна місця: ... *де, повірте, з двору кожного до світанку співи чуть...* Вставне слово *повірте* виділено комами.

4. Підрядна частина обставинна місця: ...*де хмаринки, в небі гожому, мов закохані, пливають...* Порівняння *мов закохані* виділено комами (*хмаринки пливають — які? — мов закохані*).

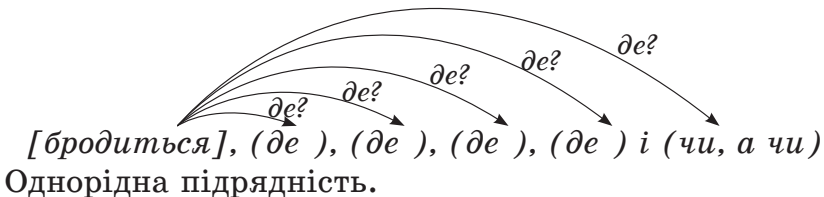
5. Підрядна частина обставинна місця: ... *де туман над ставом стелеться...*

6. Підрядна частина обставинна місця по відношенню до головної і сурядна по відношенню до 5-ої підрядної: *і (де) біліє за версту чи метелиця-хурделиця, а чи яблуня в цвіту.* Однорідні підмети *метелиця* та *яблуня* зв'язані парним сполучником *чи-а-чи*, розділені комою.

Графічна схема:

Лінійна схема:

Завдання № 17

Правильні відповіді

1. — б;

2 — в;

3 — а) — кома; б) — двокрапка; г) — крапка з комою.

Завдання № 17-а

1. — наслідок, тире

2. — друга частина розкриває зміст першої; двокрапка

3. — може бути і двокрапка, й тире. Якщо сприйняти другу частину як причину, з якої слід шанувати матір, то слід поставити двокрапку: Шануй матір: (бо) материнська молитва з дна моря дістане.

Якщо сприйняти другу частину як наслідок шаноби до матері, то слід поставити тире: Шануй матір — (то, тоді, внаслідок цього) материнська молитва з дна моря дістане.

4. Друга частина є наслідком того, про що йде мова в першій; тире

За двома зайцями поженешся — (то) жодного не впіймаєш.

5. Друга частина є наслідком того, про що йде мова в першій; тире.

Посієш вчасно — вродить рясно.

6. Перелік явищ, віддалених в просторі й часі; крапка з комою.

Сонце заходить; гори чорніють; пташечка тихне; поле німіє.

7. Безсполучникове речення складається з 5-ти частин. Між чотирма першими слід поставити коми, бо перелічуються близькі в часі та просторі події; п'яте речення має значення наслідку, тому його слід відділити знаком тире.

Котик сірий вимив сіни, білуватий — замів хату, котик-рудько топив грубку, котик чорний сів у човен — буде човен риби повен. Перше тире поставлене на місці пропущеного підмета *котик*.

Завдання № 17-б

Безсполучникові конструкції надають тексту більшої експресивності, динамічності, допомагають увиразнити думку. Безсполучникові речення найчастіше використовуються в народній творчості: в прислів'ях, казках, легендах, піснях; в художніх творах, особливо в описах битви, бурі, погоні, експресивних станів героя. Часто вживаються безсполучникові конструкції в розмовній мові.

2-а. Свиснув Соловій-розбійник — трави до землі припали (З билени).

Бачить Іванко: хатинка на галяві стоїть, а у віконечку дівчина-красуня червоним яблучком бавиться (Казка).

2-б. Ластівки низько літають — дощ буде (Нар. прикмета).

Не копай іншому яму: сам можеш у неї потрапити (Прислів'я).

2-в. Ось одного разу чує граф лихі тривожні вісті: донесла йому сторожа, що не все спокійно в місті. (Л. Українка)

Дивлюсь: аж світає, край неба палає, соловейко в тихім гаї сонце зустрічає. (Т. Шевченко)

3-а. В даному реченні можна поставити кому, якщо частини речення сприймати як перелік однорідних явищ, що відбуваються послідовно.

Якщо автор хотів би підкрестити, що між цими явищами пройшов певний проміжок часу, то він поставив би крапку з комою.

Якщо потрібно підкреслити, що земля усміхнулась саме тому, що пролопотів дощик (наслідок того, про що йде мова в першій частині речення), то слід поставити тире.

Двокрапка може бути поставлена, якщо частини речення поміняти місцями: *Усміхнулась земля: (бо) пролопотів дощик.*

З-б. *Стукнули дверима в сусідній хаті — сусідка вийшла з дому.* (Друга частина речення є наслідком того, про що говориться в першій).

Стукнули дверима в сусідній хаті: сусідка вийшла з дому. (друге речення пояснює, доповнює інформацію, що міститься в першій частині). *Стукнули дверима в сусідній хаті; сусідка вийшла з дому.* (послідовність подій, що відбуваються не безпосередньо одна після одної, а через певний час).

Стукнули двері в сусідній хаті, сусідка вийшла з дому. (перелік подій, що відбуваються послідовно).

З-в. *Блиснуло в небі весняне сонце — ріки наповнились водами, земля забриніла співами.* (друга частина речення є наслідком появи весняного сонця).

Блиснуло в небі весняне сонце; ріки наповнились водами; земля забриніла співами. (все відбувалося послідовно, але через певний час. А може й одночасно, але, щоб все це побачити, треба перевести зір з неба на ріку, а далі прислухатись до того, що відбувається на землі).

Блиснуло в небі весняне сонце, ріки наповнилась водами, земля забриніла співами. (перелік подій).

Завдання

для узагальнювального самоконтролю

Завдання № 1.

Знайдіть помилки чи неточності у визначеннях та дайте правильні визначення: складного, складносурядного, складнопідрядного та безсполучникового складних речень.

1. Складним реченням називається таке речення, яке складається з двох або більше частин.

2. Складносурядне речення — це таке речення, в якому всі його частини рівноправні.

3. Складнопідрядні речення — це речення, що складаються із нерівноправних частин (одна чи кілька залежать від іншої), які пов'язуються між собою сполучниками чи іншими словами.

4. Безсполучниковими складними реченнями називаються такі речення, частини яких не зв'язані між собою.

Завдання 2: Дайте відповідь на запитання:

1. Чим відрізняються у своїх функціях сполучники сурядності від сполучників підрядності?

2. Чим відрізняються сполучники підрядності та сполучні слова?

3. Чи можна визначити вид складнопідрядного речення лише за сполучником чи сполучним словом?

Якщо не можна, то — ЧОМУ?

Розкрийте своє твердження з допомогою прикладів.

4. Від чого залежить постановка розділового знака в реченні:

Місто заснуло довкіл розлилася тиша.

Які саме розділові знаки Ви могли б поставити у цьому реченні?

Завдання 3. Заповніть таблицю

Види складнопідрядних речень	Приклади

Завдання 4. Знайдіть речення, в яких засобом зв'язку між частинами є сполучні слова.

1. Горнись до тебе, Україно, щоб нас ніхто не роз'єднав. (І. Бакай)
2. Він розумів, що означають слова незнайомця.
3. Він розумів, що слова незнайомця означають щось досить небезпечно.
4. Ні, я не зраджу мрії, що в серці крізь усе життя проніс.
5. Я маю в серці те, що не вмирає. (Л. Українка)
6. Коли хочеш, я зостанусь сьогодні вдома.
7. Я зостанусь вдома тоді, коли ти захочеш.

Завдання 5. Визначте види підрядних частин у реченнях.

1. Вітер лютував так, що далі йти було неможливо. (Ю. Збанацький)
2. Який господар, такі й ворота. (Нар. творчість)
3. Ніколи не забуду своєї першої дитячої драми, що тяжко й надовго вразила моє серце. (М. Міщенко)
4. Погода видалася чудова, так що ми успішно відживували. (З газети)
5. Посадили ми сосновий бір на тому самому місці, де колись курілись піски (Ю. Збанацький)
6. Де стежина стрімко в'ється вгору, залишила дівчина сліди. (Д. Луценко)
7. Я знаю, де є найсолодша у світі вода... (М. Подолян)
8. Я так люблю, коли зірки у воду із неба падають...

9. Як сонечко зійде, кохання відійде. (Нар. творчість)

10. Він милувався, як вправно працює дівчина. (І. Григурко)

11. Все було виконано швидко й чітко, як і вимагалось від підрозділу. (Д. Ключенко)

12. Верблюда йдуть серед пісків, як лебеді пливуть.

Завдання 6. Якому (чи яким) реченням відповідають схеми:

а) [, () ,]

б) () , []

в) [] , ()

г) [] , спол. []

1. Вона повела рукою, немов птаха перебитим крилом, і опустила в безсиллі. (Ю. Мушкетик)

2. Коли мені кажуть «Київ», я бачу Дніпро. (П. Загребельний)

3. Хліб, який залишався після поминок, роздавали людям. (Л. Артюх)

4. Для того, щоб знати, треба багато читати. (Нар. творчість).

5. Не можна любити народів других, коли ти не любиш Україну. (В. Сосюра)

6. Ми — пізні, найпізніші, що росли з худеньких матерів в саду порубанім. (М. Вінграновський)

7. Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього. (М. Рильський)

8. Зелененький барвіночку, стелися низенько, а ти, милий, чорнобровий присунься близенько. (Нар. творчість).

9. Хлопець гарний не бровами, а добрими ділами. (Нар. творчість).

10. Він, вражений побаченням, здивовано застиг, як вкопаний, і, притуливши руку до серця, стиха вклонився.

Випішіть речення, які не відповідають жодній із схем, визначте їх тип.

Завдання 7. Які з поданих нижче речень відповідають даним графічним схемам?

1. Я не вірю, що дні ці останні, що остання над світом весна, і що граються діти востаннє, і востаннє лілея зрина. (П. Усенко).

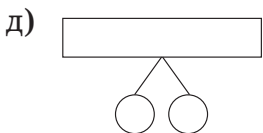
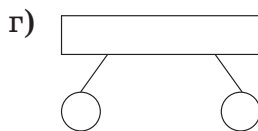
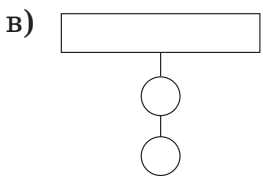
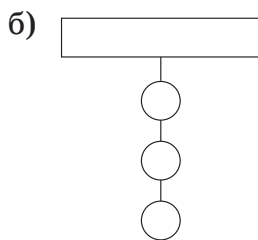
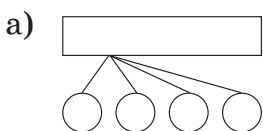
2. Його (сінокіс) ніхто не міг поділити, бо кожен боявся, що йому припаде та третина якраз на коліні Десни, яку щороку ріже нещадно весняна вода... (О. Довженко).

3. Пес, що спочатку привставав сумлінно при кожній появі людини, переконався нарешті, що я не буду стріляти. (М. Грушевський)

4. Скільки б не судилося страждати, все одно благословлю завжди день, коли мене родила мати для життя, для щастя, для біди. (В. Симоненко)

5. Стали думати кияни, де б їм лицаря знайти, щоб із міста на той берег сміло зважився пройти. (О. Олесь)

6. Раз дізнались печеніги, що для бою час настав, що в Болгарії далекій забарився Святослав. (О. Олесь)

Складіть лінійні схеми цих речень. Подумайте, в чому перевага лінійних схем над графічними?

Завдання 8.

Визначте, які з речень попереднього завдання (завдання 7) відповідають наступним характеристикам:

а) складнопідрядне речення з неоднорідною підрядністю. Перше підрядне речення допустове, друге — означальне;

б) складнопідрядне речення з послідовною підрядністю. Перше підрядне означальне, друге — з'ясувальне;

в) складнопідрядне речення з послідовною підрядністю. Перше підрядне речення причини, друге — з'ясувальне, третє — означальне;

г) складнопідрядне речення з однорідною підрядністю. Всі чотири підрядні речення — з'ясувальні;

д) складнопідрядне речення з однорідною підрядністю. Обидва підрядні — з'ясувальні;

е) складнопідрядне речення з послідовною підрядністю. Перше підрядне речення з'ясувальне, друге — означальне.

Завдання 9.

В яких випадках у безсполучникових реченнях ставиться:

1. Тире.
2. Кома;
3. Крапка з комою;
4. Двокрапка;

Завдання 10.

Згадайте, що таке період. Розставте в запропонованому періоді всі розділові знаки, визначте в ньому головне та підрядні речення і їх вид. Складіть лінійну схему.

*Лиш тільки ніч своїм покровом
Шпилі Кавказу осінить
Лиш тільки чарівливим словом
Вчаклований замовкне світ*

*Лиш тільки вітерець у тиші
Траву прижухлу заколише
І птаха що дрімала в ній
Спурхне як дух в імлі нічній
Й над виноградною лозою
Нічною скроплена росою
Розпустить квітка пелюстки
Лиш тільки місяць з-за ріки
Златаво викотиться в небо
І гляне крадькома на тебе
Я подолаю всі путі
Прорвусь до тебе крізь стихії
І на твої шовкові вії
Навію мрію золоті!*

*(М. Лермонтов.
Переклад Г. Могильницької)*

Відповіді до завдань для узагальнювального самоконтролю

Завдання 1.

1. Складним реченням називається таке речення, яке має дві (або більше) граматичні основи;

2. Складносурядне речення — це таке речення, частини якого пов'язані між собою змістом, інтонацією та сполучниками сурядності.

Ці частини є відносно самостійними. Питання між ними поставити неможливо.

3. Складнопідрядні речення — це речення, що складаються із граматично та змістово нерівноправних частин, між якими, як правило, можна поставити запитання. Частини складнопідрядного речення пов'язані за змістом, граматично, інтонаційно та з допомогою сполучників сурядності й сполучних слів;

4. Безсполучникові складні речення — це такі речення, частини яких пов'язані між собою без допомоги сполучників чи сполучних слів, а лише за змістом та інтонацією.

Завдання 2

1. Сполучники сурядності служать для зв'язку між однорідними членами речення та частинами складносурядного речення.

Сполучники підрядності вживаються виключно для зв'язку частин складнопідрядних речень. В простих реченнях не використовуються.

2. Сполучники, будучи службовою частиною мови, не бувають членами речення, а сполучні слова є членами речення.

3. Ні, не можна, т. як один і той же сполучник чи сполучне слово можуть бути використані для приєднання підрядних частин різних видів.

Наприклад:

1. *Люблю, коли пролітає легенький сніжок.*

Тут підрядна частина речення — *...коли пролітає маленький сніжок* — є підрядною з'ясувальною: *Люблю (що?)...*

2. *Завжди, коли пролітає легенький сніжок, я відчуваю приплив бадьорості.*

В даному випадку дослівно та сама підрядна частина речення є вже підрядною часу, оскільки відповідає на запитання **КОЛИ?**: *Вічуваю приплив бадьорості (коли?)...*

3. *Коли багато читатимеш, то багато знатимеш.*

В даному реченні сполучник **КОЛИ** приєднує підрядну обставинну частину умови: *... Багато знатимеш (при якій умові?)*

Сполучник **КОЛИ** в даному випадку синонімічний сполучнику **ЯКЩО**.

Отже, при визначенні виду підрядної частини речення слід керуватися не тим, який сполучник чи сполучне слово з'єднує головну частину з підрядною, а змістовими відношеннями між ними, виразником яких є **ЗАПИТАННЯ**.

4. В реченні *Місто заснуло докіль розлилась тиша* постановка розділового знака залежить від змісту, який вкладає в це речення мовець. Якщо потрібно підкреслити, що тиша розлилась внаслідок того, що місто заснуло, то слід поставити **ТИРЕ**.

Якщо передається послідовність подій, які йдуть безпосередньо одна за другою, то слід поставити **КОМУ**.

КРАПКА З КОМОЮ покаже, що тиша розлилась не відразу після того, як заснуло місто, а через якийсь проміжок часу.

ДВОКРАПКА між частинами цього речення стояти не може, так як те, про що говориться в другій частині речення не може бути причиною того, про що говориться в першій.

Завдання 3

Види складнопідрядних речень	Приклади
1. З підрядними означальними частинами	<i>Ми дивились на птахів (яких?), що відлітали.</i>
2. З підрядними з'ясувальними частинами	<i>Хочеться (чого?), щоб кожна людина мала і хліб на столі, і поживу для душі.</i>
3. З підрядними обставинними частинами:	
а) способу дії;	<i>Ми будемо працювати так (як?), щоб принести користь суспільству.</i>
б) міри і ступеня;	<i>Ми будемо працювати так добре (в якій мірі добре?), щоб і людям була користь, і собі радість.</i>
в) місця;	<i>Де гриміли бої, там жита колосяться. (Жита колосяться (де?))</i>
г) часу;	<i>Відколи живу на світі, відчуваю материнську турботу і ласку. (Відчуваю... (з яких пір?))</i>
д) причини;	<i>Його любили товариші, (з якої причини?) бо він мав відкрите й добре серце.</i>
е) мети;	<i>Щоб скрізь встигати, треба менше спати. (Треба менше спати (навіщо? з якою метою?))</i>
є) умови;	<i>Якби миші сила, то слона б звалила. (Звалила б слона (за якої умови?))</i>
ж) допусту;	<i>Хоч мені й важко, та відступати я не збираюся. (Не збираюся відступати (не дивлячись на що?, всупереч чому?))</i>
з) наслідку;	<i>Зібрано добрий урожай, отож і повеселиться можемо з чистою совістю</i>

Завдання 4

Сполучні слова є засобом зв'язку між частинами речень 2, 4, 5, 7. У реченні 2 ЩО — додаток; у реченні 4 ЩО — додаток; у реченні 5 ЩО — підмет; у реченні 7 КОЛИ — обставина.

Завдання 5

1. Підрядна обставинна частина способу дії (*Вітер лютував (як?)*).
2. Підрядна означальна частина (*Ворота (які?)*).
3. Підрядна означальна (*... Не забуду драми (якої?)*).
4. Підрядна обставинна наслідку.
5. Підрядна означальна (*Посадили... бір на тому самому місці (на якому?)*).
6. Підрядна обставинна місця (*...залишила дівчина сліди (де?)*).
7. Підрядна з'ясувальна частина (*Я знаю (що?)*).
8. Підрядна з'ясувальна (*Я так люблю (що?)*).
9. Підрядна обставинна часу (*... кохання відійде (коли?)*).
10. Підрядна з'ясувальна (*Він милувався (чим?)*).
11. Підрядна обставинна міри і ступеня (*Все було виконано швидко й чітко (в якій мірі?)*).
12. Підрядна обставинна частина способу дії: речення з порівняльним змістом (*Верблюди йдуть серед пісків (як?)*).

Завдання 6

а — 1, 3, 4, 10.

б — 2, 7.

в — 5, 6.

г — 8.

Не відповідає жодній із запропонованих схем речення 9, бо це речення є простим.

УВАГА! 1. У першому реченні до порівняння *мова птаха перебитим крилом* запитання ставиться від присудка порівнюваної частини речення: *повела (як?)*. А ми пам'ятаємо (§ 11), що порівняння, які

відносяться до присудків, також обов'язково повинні мати в своєму складі дієслово (присудок), наявний чи домислений, бо інакше дію, названу присудком порівнюваної частини речення, ні з чим порівнювати. Отже наше порівняння: **повела рукою (як?), немов птаха (повела б) перебитим крилом** — є не зворотом, а підрядною частиною складного речення, співвідносного з двоскладним, поширеним неповним реченням.

2. 9-те речення — просте, оскільки має одну граматичну основу: хлопець гарний...

Завдання 7

Схеми графічні:

- а) — 1-ше речення;
- б) — 2-ге;
- в) — 5-те;
- г) — 3-те та 4-те;
- д) — 6-те.

Лінійні схеми:

1. 1-ше речення

[], що (), що (), і що () і ()

2. 2-ге речення

[], бо (), що (), (яку)).

3. 3-тє речення

[, (що) ,], що ().

4. 4-тє речення

(), [], (коли)).

5. 5-те речення

[], (де), щоб ().

6. 6-те речення

[], що (), що ().

Перевага лінійних схем над графічними в тому, що в лінійній схемі ясно видно місце підрядних речень по відношенню до головного.

Проте, графічні схеми мають ту перевагу, що в них одразу зрозумілий тип підрядності: однорідна, послідовна чи паралельна. За лінійною схемою цього одразу не видно, бо часто однакові сполучники чи сполучні слова вживаються при підрядних частинах речень різних видів.

Возьмімо для прикладу два речення та складімо їх графічні й лінійні схеми.

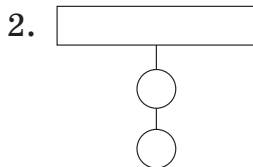
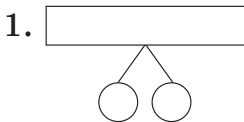
1. Раз почули печеніги що до бою час настав, що в Болгарії далекий забарився Святослав.

2. Він знав, що дуже скоро на коханому обличчі засяє золота усмішка, схожа на сором'язливе сонечко, що несміло визирає з-за хмарини.

1. [], що (), що ().

2. [], що (), (що) .

Як бачимо, лінійні схеми майже однакові. Розрізнити їх можна, лише поставивши стрілки. Коли ж складемо графічні схему, то одразу побачимо, що в першому реченні маємо справу з однорідною, а в другому з послідовною підрядністю:

Звідси висновок: бажано навчитись складати й лінійні і графічні схеми.

Завдання 8.

- а) — 4;
- б) — 3;
- в) — 2;
- г) — 1;
- д) — 6;
- є) — 5.

Завдання 9.

1. При різкому протиставленні, або коли те, про що йде мова в другій частині речення, є наслідком того, про що сказано в першій.

2. При переліченні однорідних чи послідовних явищ.

3. Коли друга частина речення розкриває причину того, про що йшла мова в першій, або коли перша частина речення має узагальнювальний характер по відношенню до наступних.

4. Коли явища чи факти, про які йдеться у частинах безсполучникового речення віддалені в часі чи в просторі або коли в частинах речення є багато «власних» ком.

Завдання 10

Період — це складна синтаксична конструкція, що складається із значної кількості підрядних речень при одному чи кількох однорідних головних, що як правило, стоять після всіх підрядних.

*Лиш тільки ніч своїм покровом
Шпилі Кавказу осінить,
Лиш тільки, чарівливим словом
Вчаклований, замовкне світ,
Лиш тільки вітерець у тиші
Траву прижухлу заколише,*

*І птаха, що дрімала в ній,
Спурхне, як дух, в імлі нічній,
Й над виноградною лозою,
Нічною скроплена росою,
Розпустить квітка пелюстки,
Лиш тільки місяць з-за ріки
Златаво викотиться в небо
І гляне крадькома на тебе, —
Я подолаю всі путі,
Прорвусь до тебе крізь стихії
І на твої шовкові вії
Навію мрії золоті.*

Головна частина речення: Я подолаю всі путі, прорвусь до тебе крізь стихії і на твої шовкові вії навію мрії золоті.

Підрядні частини:

1. *...лиш тільки ніч своїм покровом шпилі Кавказу осіннить...* — підрядна обставинна часу.

2. *...лиш тільки, чарівливим словом вчаклований, замовкне світ...* — підрядна обставинна часу.

Дієприкметниковий зворот «чарівливим словом вчаклований» відокремлюється, хочі стоїть перед означуваним словом *світ*, бо між ним і означувальним словом стоїть присудок.

3. *...лиш тільки вітерець у тиші траву прижухлу заколише...* — підрядна частина обставинна часу.

4. *...і птаха спурхне в імлі нічній...* — частина однорідна із третьою, отже по відношенню до головної є також підрядною обставинною часу.

Кома перед *і* не ставиться, бо обидві частини підпорядковуються спільній головній.

5. *...що дрімала в ній...* — відноситься до 4-ої частини речення, є підрядною означальною (птаха — яка?)

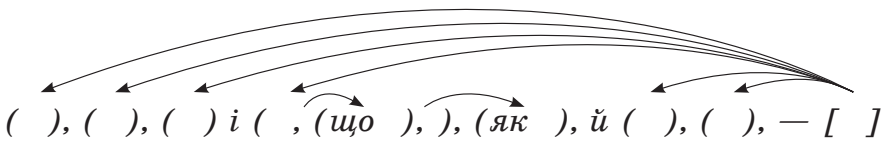
6. *...як дух...* — це порівняння відноситься до присудка *спурхне*, а ми пам'ятаємо, що дія може порівнюватись

тільки з дією, а тому в кожному порівнянні, яке відноситься до дієслова, має також бути або підрозуміватись слово, що означає дію: птаха спурхне (як?), як (спурхує, з'являється) дух. Отже, це не порівняльний зворот, а ще одна підрядна частина речення — **обставинна способу дії**, співвідносна з двоскладним **неповним** реченням.

7. *...й над виноградною лозою, нічною скроплена росою, розпусить квітка пелюстки...* — також підрядна часу, однорідна з попередніми. Кома поставлена бо сполучник і (й) повторюється. Дієприкметниковий зворот «нічною скроплена росою» відокремлюється, бо між ним і означувальним словом стоїть присудок.

8. *...лиш тільки місяць з-за ріки златаво викотиться в небо і гляне крадькома на тебе...* — підрядна частина обставинна часу, з однорідними присудками *викотиться і гляне*.

(Лиш тільки), (лиш тільки), (лиш тільки) і (, (що), (як),), й (), (лиш тільки), — [].

Ось і завершилась наша робота над вивченням такого простого складного речення.

Можливо, вам зараз здається, що ви не все засвоїли найкращим чином, не все запам'ятали, що я радила вам запам'ятати?

Не турбуйтеся! Адже цей посібник завжди з вами. У ньому ви завжди знайдете підказку, якщо виникнуть труднощі при виконанні будь-якого практичного завдання. Просто не лініуйтеся заглядати в нього частіше.

Отже, до нових зустрічей!

Примітка: всі речення, авторство яких не вказане в тексті та завданнях, взяті зі статей та художніх творів авторки посібника.

Зміст

<i>Умовні позначення членів речення</i>	6
<i>Умовні позначення та схеми складних речень</i>	6
§1. Складні речення	9
§2. Типи і різновиди складних речень	13
§3. Зв'язки між частинами складного речення	15
§4. СЛОВА, що вживаються для зв'язку частин складного речення	24
§5. Змістові відношення між частинами складнопідрядних речень	28
§6. Складнопідрядні речення з підрядними, означальними частинами	32
§7. Складнопідрядні речення з підрядною означальною частиною, що має порівняльний зміст.	36
§8. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними частинами	40
§9. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами	42
§10. Підрядні обставинні частини складного речення зі значенням способу дії	45
§11. Речення з підрядною обставинною частиною, в якій спосіб дії прозкривається з допомогою порівняння	46
§12. Складнопідрядні речення з підрядною обставинною частиною міри і ступеня	54
§13. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами місця	58
§14. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами часу	62
§15. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами причини	64
§16. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами мети	66

§17. Речення з підрядними обставинними частинами зі значенням умови	67
§18. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами зі значенням наслідку	69
§19. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами допусту	72
§20. Складні підрядні речення з різними видами підрядного зв'язку	74
§21. Період	78
§22. Розділові знаки в сполучникових складних реченнях узагальнююче повторення	84
§23. Безсполучникові складні речення	86
§24. Сміслові зв'язки, інтонація та розділові знаки в безсполучникових складних реченнях	87
§25. Стилiстично-художня роль безсполучникових речень	94
§26. Роль інтонації в безсполучникових реченнях	95
Хочу перевірити себе	97
Відповіді до завдань, запропонованих в розділі «Хочу перевірити себе»	119
Завдання для узагальнювального самоконтролю	152
Відповіді до завдань для узагальнювального самоконтролю	158

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК